

La introducció del darwinisme als Països Catalans: una aproximació històrica

Ferran Conill, Josep J. Conill i Ana Patricia de Pablo

1. La traducció de les obres de Darwin

Enguany es compleixen 150 anys des que Charles R. Darwin (1809-1882) va publicar *De l'origen de les Espècies per mitjà de la Selecció Natural, o la Conservació de les Races Afavorides en la Lluita per la Vida*.¹ Tenia aleshores tot just 50 anys i ja havia donat a conèixer prèviament altres treballs científics, com ara *Journal and Remarks: The Voyage of the Beagle* (1839), *The Structure and Distribution of Coral Reefs* (1842), *Geological Observations of Volcanic Islands* (1844) o *Geological Observations on South America* (1846). Alguns n'obtingueren un tímid ressò a casa nostra, en forma de breus comentaris, a les revistes *El Museo de Familias* i *La abeja*, dirigides pel catedràtic de grec de la Universitat de Barcelona Antoni Bergnes de las Casas (1801-1879). A través de les seves publicacions, Bergnes exercia una activa labor de divulgador de les doctrines evolucionistes (Camarasa-Català, 2007: 171-173; Camós Cabeceran, 1994) i, en especial, del pensament lamarckià, que va gaudir molt aviat d'una certa difusió a Catalunya, gràcies a alguns deixebles directes del propi Lamarck, entre els quals cal destacar José Garriga i Carlos de Gimbernat. Sens dubte, arran de la difusió d'aquestes primeres notícies els cercles intel·lectuals catalans van començar a prendre posicions a favor o en contra de l'evolucionisme —o el *transformisme*, com se'l designava molt sovint—, però sense que s'hi produís en absolut cap polèmica comparable a la suscitada més tard pel darwinisme.

Malgrat aquestes referències primerenques als seus escrits, la traducció de la producció de Darwin al català ha estat força irregular —només cinc obres seves han vist la llum en la nostra llengua—, fet sens dubte explicable en gran part a causa dels llarguíssims períodes d'exclusió de l'idioma de l'ensenyament (no sols) universitari, però també per l'adscripció catòlica i conservadora del catalanisme

* Ferran Conill és professor de Biologia i Geologia a l'IES Jaume I, de Salou, i professor associat del Departament de Bioquímica i Biotecnologia de la Universitat Rovira i Virgili (Tarragona); Josep J. Conill és professor de Valencià de l'IES Vicent Castell, de Castelló de la Plana, i Ana Patricia de Pablo és professora de Biologia i Geologia de l'IES Domènech i Muntaner, de Reus.

Ribalta. Quaderns d'aplicació didàctica i investigació, núm. 15 (juny 2009), ps. 91-123.
 © IES Francesc Ribalta · Castelló de la Plana · ISBN: 978-84-692-2654-4
<http://www.iesribalta.net/revista>

1. Citat d'ara endavant com *L'origen de les espècies*.

hegemònica a la *Belle Époque* i la Transició.² No és pas casual, en aquest sentit, que la primera traducció d'una obra de Darwin —*El Viatge d'un naturalista al rededor del món fet a bordo del barco «Lo llebrer» (The Beagle) desde 1831 a 1836* (1879), a càrrec de l'agrònom Leandre Pons i Dalmau, realitzada a partir d'una versió francesa— aparegués en forma de fulletó col·leccionable al *Diari Català*, fundat pel republicà Valentí Almirall i el primer escrit en aquesta llengua. Malauradament, la traducció va restar inacabada degut a la desaparició del diari (Figueres, 1997).

Després d'aquesta primera temptativa, caldrà esperar un segle i escaig per trobar altres traduccions catalanes de Darwin. En 1982 Edicions 62, en col·laboració amb la Diputació de Barcelona, va publicar *L'origen de les espècies* dins la col·lecció «Clàssics del pensament modern», en traducció de Santiago i Constança Albertí, editada a cura de Joan Senent Josa i Montserrat Vallmitjana i amb un pròleg de Thomas Glick. En 1985 va aparèixer *L'origen de l'home i sobre la selecció amb relació al sexe*, en traducció de Josep Egózcue i Cuixart, editat a Barcelona a càrrec de la Generalitat de Catalunya i Edicions Científiques Catalanes. Al cap de més d'una dècada, en 2008, la Universitat de València va traure a la llum, en traducció de Juli Peretó, un volum titulat *La lluita per la vida*, on es recull la comunicació conjunta de Darwin i Alfred Russell Wallace (1823-1913) a la Linnean Society de Londres, la correspondència de Darwin amb Lyell i Hooker sobre el treball de Wallace i un escrit retrospectiu d'aquest sobre Darwin, ple d'afecte i gratitud. Finalment, la Universitat de València acaba de publicar *l'Autobiografia de Darwin*, en traducció de Jaume Terrades, a partir de l'edició no censurada de Barlow.

Com era previsible, aquesta mancança de versions catalanes dels textos cabdals del darwinisme va ser compensada en bona mesura per l'existència de traduccions castellanes, moltes de les quals van aparèixer en editorials dels Països Catalans. La primera obra de Darwin traduïda i publicada a Espanya va ser *El origen del hombre. La selección natural y la sexual* (1876), en versió castellana «recortada y extractada», sense cap esment del traductor ni de l'editorial —a hores d'ara sabem gràcies als historiadors que l'un i l'altra eren Joaquim Maria Bartrina, un dels impulsors del *Diari Català*, i la Imprenta de la Renaixença, de Barcelona. L'edició va conèixer almenys tres reedicions durant el darrer quart del segle XIX. L'explicació que a Espanya es publicués abans *L'origen de l'home* que *L'origen de les espècies*, tot i tractar-se d'una obra posterior, cal buscar-la en la gran polèmica generada a partir de la seva traducció francesa, que va desencadenar també un debat sobre el darwinisme a casa nostra (Núñez, 1977: 63-157), centrat en «la por al mico» —per dir-ho en paraules de Julio Caro Baroja (Puig-Samper, 1992: 50). Posteriorment, en 1885, el positivista cubà José del Perojo i Enrique Camps van publicar —amb el títol de *La descendencia del hombre*— la primera traducció completa de l'obra dins la Biblioteca de la Revista de Medicina y Cirugía Prácticas. Cal recordar que el mateix José del Perojo havia tret a la llum en 1877 a Madrid la

2. Ni que sigui a tall d'anècdota, potser no estigui de més assenyalar que el barceloní Joaquim Rubió i Ors (1818-1899), un dels poetes pioners de la Renaixença, sota el popular pseudònim de «Lo Gaiter del Llobregat», en la seva condició de catedràtic d'Història Universal de la Universitat de Barcelona, fou també un actiu militant en contra de les doctrines evolucionistes, tal com es pot comprovar al seu llibre *El hambre. Origen, antigüedad y unidad de la especie humana según la revelación, la ciencia y la historia* (Barcelona, 1886).

primera traducció castellana d'*El origen de las especies*, realitzada per Enrique Godínez a partir de la sisena edició anglesa. L'obra es completava amb les cartes remeses per Darwin al traductor. Finalment, Perojo i Camps van culminar la seva labor d'introductors del pensament darwinian amb el trasllat d'*El viaje de un naturalista alrededor del mundo*, editat en 1899 per l'Escuela Moderna.

A principis del segle XX es van multiplicar les edicions de les obres de Darwin suara esmentades, a més d'algunes altres, com ara *La expresión de las emociones en el hombre y en los animales*, publicada en 1903 per l'editorial valenciana Sempere en dos volums, traduïts per Eusebio Heras. La difusió del darwinisme va córrer generalment a càrrec d'editorials de signe radical (republicà o anarquista), com les valencianes Sempere i Prometeo o les barcelonines Atlante, Maucci i les edicions de *La Revista Blanca*, que llançaven grans tiratges a preus populars de les principals obres darwinianes.³ Després del llarg parèntesi del franquisme, actualment les obres de Darwin circulen amb tota normalitat, i aprofitant l'avinentsa de l'Any Darwin el CSIC (dins la seva «Biblioteca darwiniana») i l'editorial navarresa Laetoli (dins la «Biblioteca Darwin») porten a terme, de manera independent, un encomiable esforç per traduir al castellà el conjunt de les obres del pare de l'evolució.⁴

2. La recepció científica del darwinisme

A diferència d'Anglaterra, on les idees de Darwin obtingueren des del principi una gran audiència entre totes les classes socials (Leakey, 1994: 9; Ruse, 2008: 27-28) i molt especialment entre la burgesia –tal com demostra el fet que la primera edició de *L'origen de les espècies* s'exhaurís el mateix dia de la seva aparició–, als Països Catalans el darwinisme va arribar amb retard i a través de les institucions acadèmiques, públiques o privades (Camarasa-Català, 2007: 197-209; Glick, 1982: 13-31; Riera, 2009). Aquesta circumstància s'explica a causa de l'estrict control moral i intel·lectual exercit per l'Església catòlica, principal responsable de l'estancament, quan no franca decadència, de la ciència a l'Espanya del segle XIX (Glick, 1982: 13; Gomis, 1991: 44-46; Peset-Albiñana, 1996: 31-36).

Després de l'impuls aportat pels governs de la Il·lustració a l'activitat científica, especialment pel que fa a la història natural, ateses les seves repercussions pràctiques en el camp de l'agricultura i la farmacopea, durant els regnats de Ferran VII i Isabel II es va arribar a una situació de col·lapse (López-Ocón, 2003: 226-257; López Piñero, 2009: 187-236). Els estudis impartits per més universitats espanyoles a finals del segle XVIII i principis del XIX eren en els de teologia

3. Com a mostra de l'extraordinària difusió assolida per aquestes publicacions, podem esmentar que l'editor Sempere manifestava en una carta a Unamuno que havia publicat tres obres de Darwin: «*El origen del hombre*, en 1902, con una primera edición de 6.000 ejemplares y otras seis siguientes hasta un número total de 56.000 ejemplares; *El origen de las especies* (3 vols.), en 1903, con una primera edición de 6.000 ejemplares, seguida de seis más hasta un total de 34.000 ejemplares, y *Mi vida alrededor del mundo*, en 1903, con una primera tirada de 4.000 ejemplares y otras dos posteriores de 4.000 y 6.000 ejemplares cada una» (Núñez, 1977: 26-27). Caldria afegir encara que les traduccions de les obres de Darwin van comparèixer ben aviat acompanyades de les d'altres autors evolucionistes, en particular d'Spencer i Haeckel, l'obra del qual *Historia de la Creación Natural* va veure la llum ja en 1878-1879.

4. Per a més informació, cf. els treballs de Gomis-Josa (2007, 2009)

i no s'hi va poder realitzar un doctorat en Ciències fins l'any 1845 (pla Pidal). Les Facultats de Ciències, amb una secció de Ciències Naturals, es van implantar per primera vegada a les universitats en 1857, gràcies a la llei Moyano, però la docència s'hi trobava sotmesa a fortes restriccions, en no existir la llibertat de càtedra, fins que el govern revolucionari de 1868 va promulgar la Llei de Llibertat d'Ensenyament (Gomis, 1991: 44-46). L'obertura a tot tipus de noves idees encarnada pel Sexenni Democràtic (1868-1874) va donar un nou impuls a la ciència, que tornarà a florir a partir de la Restauració (López-Ocón, 2003: 258-342), amb la incorporació dels coneixements europeus, però bé que la falta de mitjans i de tradició científica van impedir assolir els nivells d'altres països en la major part de disciplines experimentals, com la fisiologia o la bioquímica, amb la notable excepció de l'escola histològica de Simarro-Cajal (Gomis, 1991: 44-46).

Els historiadors coincideixen a assenyalar la data crítica de 1868 com l'any de penetració del darwinisme en el món acadèmic espanyol. A la Universitat de Sevilla li correspon, segurament, l'honor d'haver estat la primera a donar-li suport, a través del magisteri del catedràtic Antonio Machado y Núñez (1815-1896), avi dels poetes del mateix nom i fundador de la Sociedad Antropológica de Sevilla (1871). Machado no sols hi va defensar el darwinisme durant els cursos d'història natural que impartia des dels volts de 1860 —molt poc després, doncs, de la publicació original de *L'origen de les espècies* i molt abans de les traduccions espanyoles de l'obra—, sinó també des de les pàgines de la *Revista Mensual de Filosofía, Literatura y Ciencias*, que ell mateix va fundar juntament amb Federico Castro en 1869 (Riera, 2009; Puig-Samper, 1992: 50). Va ser també en 1860 que la revista *Los Progresos de las Ciencias*, publicació oficial de l'*Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid*, va incloure la traducció d'un article de Charles Lyell on es feia referència a *L'origen de les espècies* (Pelayo, 2009).

Als Països Catalans, cal destacar la manera, tan diferent, en què les idees de Darwin van ser rebudes a les universitats de València i Barcelona. La de València les va rebre de forma majoritàriament favorable, gràcies a la intervenció de tres figures principals. Potser la més notòria en sigui la del catedràtic d'anatomia Peregrín Casanova (1849-1919), deixeble i divulgador de l'obra d'Ernst Haeckel (1834-1919). Va introduir en els programes els llibres de text de Karl Gegenbaur (1826-1903), així com una visió filogenètica de l'anatomia comparada. És autor d'una *Biología General* (1877) de forta inspiració haeckeliana (Glick, 1982: 17-20; Núñez, 1977: 74-78). Igualment remarcable va ser la tasca divulgadora dels catedràtics d'història natural Rafael Cisternas (1818-1876) i, sobretot, del seu deixeble Eduardo Boscá. El primer, format a la Universitat de Barcelona i catedràtic a València des de 1861, va assolir un paper destacat en l'acceptació del darwinisme a la Universitat de València des de principis de la dècada dels 60, encara que sempre va expressar les seves opinions de forma discreta, per evitar les represàlies de què van ser objecte alguns col·legues, com ara José Ortola, a qui ens referirem més endavant. Cisternas va ser també pioner en l'aplicació del darwinisme, ni que sigui de manera limitada, a la recerca empírica, atès que als seus estudis d'ictiologia va analitzar les relacions entre les característiques mediambientals i les espècies concretes presents a cada indret, com a conseqüència de la lluita per l'existència (López Piñero, 2008: 187-236).

Pel que fa a Eduardo Boscá (1843-1924), es va llicenciar en medicina a la Universitat de València en 1869 i posteriorment va estudiar ciències naturals,

doctorant-se en 1873 a la Universitat Central de Madrid. Després d'exercir successivament com a professor auxiliar a l'Escuela de Agricultura de la Diputació de València, catedràtic d'Història Natural d'Ensenyament Secundari i Jardiner Major del *Botànic* de la Universitat de València, a partir de 1892 va rellevar el seu mestre, Rafael Cisternas, en la càtedra universitària, després que aquesta hagués estat ocupada per l'ornitòleg José Arévalo Baca (1844-1890), igualment partidari de l'evolució, tot i que no estava plenament convençut de l'encert de les teories darwinianes. Boscá va ser un evolucionista radical, que va intuir ben aviat la importància del darwinisme per a la biologia. De fet, ja durant la seva estada a Madrid havia format part de l'Ateneo Propagador de las Ciencias Naturales, en el si del qual va difondre les noves idees. Va ser, així mateix, responsable del muntatge de la col·lecció Botet de Paleontologia, que constitueix el nucli del Museu Valencià de Ciències Naturals, actualment emplaçat als Jardins dels Vivers, i com a investigador va destacar en l'herpetologia, a la qual va aplicar de forma sistemàtica el paradigma darwinista (Camarasa-Català, 2007: 223-229; López Piñero, 2008: 187-236).

Fig. 1: Fotografia, apareguda en la premsa gràfica de l'època, de l'homenatge públic a Darwin en el Paranimf de la Universitat de València, amb motiu del primer centenari del seu naixement, organitzat en 1909 a proposta d'un grup d'estudiants de medicina. (Font: <<http://hicedo.uv.es/Darwin/index.html>>)

Al costat d'aquests tres noms capdavanters, podem ressenyar igualment les activitats del professor interí de patologia mèdica Joaquín Serrano Cañete (1832-1892), que va ser president de l'Ateneo Científico-Literario y Artístico de Valencia, una de les institucions que, com veur em de seguida, van contribuir a la difusió de les noves idees. A aquesta mateixa institució va pertànyer també el neuròleg i psiquiatra Luis Simarro (1851-1921), home d'idees polítiques i intel·lectuals

radicals i ferm defensor del darwinisme, influenciat sobretot per Haeckel. Havia assistit a les classes de Cisternas i Serrano Cañete i va dur a terme estudis, des d'una perspectiva evolucionista, d'anatomia comparada, embriologia i histologia (López Piñero, 2008: 187-236).

Quan Santiago Ramón y Cajal (1852-1934) va guanyar en 1883 l'oposició a una càtedra d'anatomia a la Facultat de València no acceptava el darwinisme, tal com es fa palès a la memòria que hi va presentar, titulada *Concepto, método y programa de Anatomía descriptiva y general*. Però, l'ambient favorable a aquesta teoria que imperava als cercles acadèmics valencians el va portar a reconsiderar la seva postura, adoptant el paradigma darwinista i el mètode comparatiu com a base de les seves investigacions,⁵ que cristal·litzarien en la seva obra cabdal, *Textura del sistema nervioso del hombre y de los vertebrados* (1897-1904) (López Piñero, 2008: 187-236).

A despit d'aquesta acceptació majoritària, tampoc no hi faltaren les veus discrepants, sobretot entre els catedràtics de medicina (López Piñero, 2008: 194). Caldria destacar-ne dues: el catedràtic d'anatomia José María Gómez Alamá (1815-1874), d'idees cuvieristes, i el catedràtic d'anatomia quirúrgica i rector de la Universitat de València, Nicolás Ferrer (1839-1901), que va fer pública la seva postura en el discurs d'obertura del curs de 1867 (Català, 2000). També contrària al darwinisme era l'escola botànica valenciana (Fraga, 2002: 249-265), potser degut al fet de tenir com a paradigma la figura de Cavanilles, eminent botànic il·lustrat que va ser un linneà ortodox –tot i introduir algunes modificacions en el sistema taxonòmic del suec– i, per tant, defensor del concepte essencialista d'espècie.⁶

En la difusió del darwinisme va jugar un paper especialment decisiu l'adhesió de certes institucions paraacadèmiques, com ara els ateneus, en especial els de Madrid i València (Puig-Samper, 1992: 51). L'Ateneo Científico-Literario de València va organitzar en 1878 un cicle de sis conferències sobre la teoria de l'evolució i les seves relacions amb la religió. La primera conferència la va pronunciar Serrano Cañete, les tres següents van córrer a càrrec del també metge Amalio Gimeno (1852-1936), en la cinquena va intervenir el naturalista Arévalo Baca i en la darrera el psiquiatra José Mª Escuder, el qual hi va defensar una postura evolucionista més radical i materialista (Camarasa-Català, 2007: 219-221; Glick, 1982: 29-32; López Piñero, 2008: 205-206; Núñez, 1977: 36-38).

Un darrer episodi d'interès relacionat amb la difusió del darwinisme durant el període que ens ocupa, i que mostra la bona acollida que obtingué a València, el constitueix l'homenatge públic a Darwin que s'hi va organitzar en 1909, amb motiu del primer centenari del seu naixement (Camarasa-Català, 2007: 221; Gomis, 1991: 44-46). Arran de la celebració, va tornar a rebrotar l'enfrontament entre els partidaris del darwinisme, àmpliament acceptat ja en els àmbits científics, i els

5. Sorprenentment, cap al final de la seva vida va mostrar dubtes sobre la teoria darwiniana, entre d'altres respecte al que ja és un tema clàssic dels creacionistes, com és la possibilitat d'assolir la complexa organització de l'ull humà mitjançant la selecció natural.

6. El concepte essencialista d'espècie, clau en el Sistema de classificació de Linneu, postula que les espècies consten d'individus semblants a un arquetipus (o essència), creat directament per Déu i separat per una discontinuïtat de les altres espècies o arquetipus (Camarasa-Català, 2007; Mayr, 1997). Aquest concepte implica la necessària constància dels arquetipus bastits segons el pla diví i és radicalment contrari a la possibilitat d'evolució.

seus detractors, procedents sobretot de les institucions filosòfiques i teològiques i dels instituts d'ensenyament mitjà (Glick, 1982: 51-67). Els promotors de l'homenatge van ser un grup d'estudiants de la Facultat de Medicina, encapçalats per Salvador Monmeneu, antic deixeble de Peregrín Casanova, que contactaren amb diversos catedràtics de medicina –entre ells, el propi Casanova– i amb figures intel·lectuals d'altres universitats espanyoles com Odón de Buen, que finalment no hi va poder assistir, o Miguel de Unamuno. La sessió d'homenatge va tenir lloc el dia 22 de febrer a les nou de la nit, en el Paraninfo de la Universitat. Fou presidida per Peregrín Casanova, flanquejat a l'esquerra pels professors Juan Bartual i Eduardo Boscá i a la dreta per Unamuno.⁷ Dos dies més tard, s'hi va descobrir una placa commemorativa de marbre amb un perfil de bronze de Darwin, oferta pels estudiants de la Facultat de Medicina, que actualment es conserva en el Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència de València (Camarasa-Català, 2007: 221; Fresquet, 2008; Glick, 1982: 51-67; Núñez, 1977: 41-42).

Fig. 2: Placa commemorativa del primer centenari del naixement de Darwin, de marbre i bronze, oferta pels estudiants de la Facultat de Medicina de València, que actualment es conserva en el Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència de València. (Font: <http://hicio.uv.es/Darwin/index.html>)

Iota una altra es la història de la recepció del darwinisme a la Universitat de Barcelona, la qual, a causa del conservadorisme predominant entre els seus

7. Les conferències pronunciades durant l'homenatge van ser publicades en febrer de 1909 en el número 13 de la revista valenciana *Tribuna Médica* (monogràfic dedicat a Darwin), que dirigia Salvador Monmeneu. Es poden consultar en format digital a la pàgina web <http://hicio.uv.es/Darwin/Homenaje_Darwin.pdf>. El lector en pot trobar també una reproducció a Núñez (1977: 245-280), que a més hi afegeix mostres del ressò que la premsa de diverses tendències es va fer de l'acte.

membres, va constituir durant molt de temps un ferm baluard contrari a les idees del naturalista anglès. Hi va destacar molt aviat per la virulència dels seus pronunciaments el catedràtic d'anatomia José de Letamendi (1828-1897), que en un discurs sobre la naturalesa i l'origen de l'home, pronunciat a l'Ateneo Catalán els vespres del 13 i el 15 d'abril de 1867, va deixar clara la seva posició del tot contrària a qualsevol mena d'evolucionisme, criticant i ridiculitzant sense contemplacions les teories de Lamarck, Saint-Hilaire i Darwin (Bernat, 2009). A través del passatge que en reproduïm a continuació el lector es podrà fer càrrec de la «profunditat» dels seus punts de vista: «El positivismo contemporáneo nos da por oriundos de los orangutanes; idénticos a estos en *naturaleza*, sólo distintos en *grado*. Pues bien, si soy hijo de un orangután, por igual razón debo de ser nieto de una col y biznieto de una piedra: la lógica es inflexible, o mejor insaciable. (...) [L]o que importa criticar es el *error principal*: conviene averiguar si podemos o no afirmar que somos oriundos de las piedras. Ahí está precisamente el error fundamental del panteísmo de toda especie» (*apud* Núñez, 1977: 91).

Igualment adversa fou la postura adoptada per la Institución Catalana de Historia Natural, el butlletí de la qual, encapçalat pel lema *Nulla unquam inter fidem et rationem vera dissensio esse potest*, procedent de la constitució *De Fide Catholica* del Concili Vaticà I, proclamava la necessitat de concordança entre fe i raó (Camarasa-Català, 2007: 2009). L'Ateneu de Barcelona, creat en 1872, es va manifestar també contrari al darwinisme i alguns membres de l'entitat van aconseguir fins i tot que el seu president, Manuel Duran, suspengués un cicle de conferències sobre temes científics. La controvèrsia, airejada pels diaris de l'època, va ser virulenta i desembocà en l'escissió d'una part dels socis, que van fundar en 1878 l'Ateneu Lliure, inaugurat amb una conferència del catalanista republicà Valentí Almirall, un clar defensor del darwinisme.

Tot i aquests entrebancs, l'acceptació i difusió del darwinisme als Països Catalans es va accelerar en el darrer quart del segle XIX, amb l'aparició d'una nova generació de naturalistes, lligats en gran mesura a la Sociedad Española de Historia Natural i en molts casos propers al krausisme (Pelayo, 1999: 125-131). Ara bé: aquesta acceptació es va produir sobretot en un pla teòric i/o ideològic, però la seva aplicació pràctica a les tasques concretes d'investigació va ser molt limitada. En realitat, aquesta (aparent) contradicció s'explica pel retard en què es trobava la ciència espanyola en general i la història natural en particular, escassament relacionades amb les avantguardes científiques europees i en la mateixa mesura ignorants de la major complexitat associada a l'aplicació del concepte d'espècie i a la classificació taxonòmica en el si d'un paradigma evolucionista (Fraga, 2002: 249-265).⁸ Potser l'única excepció dins el panorama que acabem d'esbossar la representa el valencià, abans esmentat, Eduardo Boscá. Gràcies als seus contactes

8. Enfront del concepte *essencialista* d'espècie defensat pels fixistes, els evolucionistes en propugnen un de *biològic*, ja insinuat pel propi Darwin, entès com «un conjunt de poblacions naturals capaces d'entrecruar-se entre si i aïllat reproductivament (genèticament) d'altres grups semblants» (Mayr, 1997: 147). L'aplicació d'aquest concepte resulta força més complicada, ja que implica una concepció poblacional de les espècies, amb l'acceptació consegüent de la seva diversitat, i el pas de la semblança al parentesc com a principal criteri de classificació, la qual cosa implica discernir quines semblances –hom les denomina *homologies*– impliquen vertaderament parentesc.

amb els herpetòlegs Fernand Lataste i Jacques Bedriaga, figures pioneres de la zoologia europea de l'època, va arribar a introduir en els seus treballs la comparació directa entre exemplars, així com l'estudi detallat de formes properes i intermèdies, prestant especial atenció a les varietats locals i la influència del medi i incorporant-hi l'anàlisi de nous trets amb valor taxonòmic –en particular els trets embriològics (Camarasa-Català, 2007: 223-227; Fraga, 2002: 249-265).

3. Els contradictors científics del darwinisme

Actualment l'evolucionisme és una doctrina ferma, sustentada per una quantitat enorme d'evidències científiques, des de l'àmbit molecular al paleontològic (Eldredge, 2005: 11-12), però en el moment en què Darwin va formular les seves idees, encara que van gaudir de l'acceptació de la major part de naturalistes (Ruse, 2008: 27-28), no van faltar algunes veus de pes dintre la disciplina que hi van formular objeccions. Deixant de banda les reticències expressades pel fisiòleg francès Marie-Jean-Pierre Flourens (1794-1867), secretari de l'Académie des Sciences de París, que en 1864 va publicar un *Examen del llibre del Sr. Darwin sobre l'origen de les espècies*, on adueix la demostrada impossibilitat de la generació espontània com un escull insalvable per la teoria de Darwin; o les del físic i matemàtic britànic William Thomson (1824-1907) –a hores d'ara més conegut com a Lord Kelvin–, en el sentit que l'antiguitat de la Terra resultava exigua per al desplegament del gradualisme darwinian (García Bartual, 2008; Strickberger, 1990: 34); les dues figures capdavanteres a nivell internacional de l'oposició acadèmica a Darwin van ser Sir Richard Owen (1804-1892) i Louis Agassiz, els punts de vista dels quals se sustentaven en una concepció cristiana de la vida i una visió essencialista (neoplatònica) del concepte d'espècie (Camarasa-Català, 2007: 191-195; Gould, 1998: 115-132; Milner, 1990: 33-35, 500-502). El primer es va convertir en l'enemic personal més influent de Darwin, atesa la seva condició de fundador i director de la secció d'Història Natural del British Museum i la seva autoritat en matèria de taxonomia, anatomia comparada i paleontologia, que el convertien en el zoòleg i paleontòleg més prestigiós de l'Anglaterra victoriana. Per la seva banda, Agassiz (1807-1873), deixeble de Cuvier i un dels naturalistes més influents dels segle XIX, va ser un zoòleg especialista en anatomia comparada i un brillant geòleg de camp. Professor de la Universitat de Harvard, i fundador del Louis Agassiz Museum of Comparative Zoology, va ridiculitzar la teoria darwiniana des del moment de la seva aparició i al seu tractat *Methods of study in Natural History* (1863) va arribar a comparar la idea de l'evolució amb l'alquímia.

A casa nostra, també hi va haver figures destacades que s'oposaren al darwinisme amb arguments molt semblants als d'Owen i Agassiz, les més notòries de les quals foren segurament el valencià Juan Vilanova y Piera –secundat pel també valencià José Joaquín Landerer (1841-1922), que va col·laborar en tres capítols en la *Cosmogonia* de Jaime Almera (Camarasa-Català, 2007: 216; Pelayo, 1999: 117-119)– i el català Jaime Almera (Camarasa-Català, 2007: 205, 211-216; Català, 2000). Vilanova (1821-1893) era un brillant geòleg i paleontòleg seguidor de

Cuvier,⁹ que va desenvolupar la major part de la seva tasca al Museo de Ciencias Naturales de Madrid i a la Universidad Central, sense oblidar nombroses estades a l'estranger. Les seves profundes conviccions religioses el portaren a criticar la teoria de Darwin basant-se en la informació incompleta del registre fòssil, terreny en el qual exigia que «se demuestre que existen y figuran en las colecciones de seres vivos o fósiles los tipos intermedios que necesita la teoría como punto fundamental de la transformación de unas especies en otras y de género a género» (*apud* Núñez, 1977: 125; cf. també Pelayo, 1999: 117-125). Igualment, va procurar conciliar, a partir d'evidències paleontològiques, el Gènesi amb les troballes científiques i va concloure, en particular, que la presència simultània de formes de vida senzilles i complexes en els mateixos estrats era una evidència en favor de l'origen independent de les espècies. Aquestes idees les va plasmar a la seva obra *La Creación* (1872-1876), una mena d'enciclopèdia de divulgació de la Història Natural, publicada per l'Editorial Muntaner i Simón (Camarasa-Català, 2007: 211-216; Folch, 1984: 40-44; Glick, 1982: 42-49). Pel que fa a Almera (1845-1919), es tractava d'un important geòleg i paleontòleg català, que va compaginar els estudis de teologia i d'història natural. La seva activitat científica estava molt lligada al Seminari de Barcelona, el Museu de Geologia del qual va fundar en 1874. Es va dedicar a estudiar les faunes fòssils d'invertebrats, en tant que eina per a la datació dels estrats. Com Vilanova, fou pioner en el traçat dels primers mapes geològics espanyols i en la temptativa d'harmonitzar la història del Gènesi amb la ciència. No debades, a la seva obra *Cosmogonía y Geología* (1877), dedicada al Sagrat Cor de Jesús, va interpretar els sis dies de la Creació com els períodes corresponents als diversos esdeveniments geològics (Camarasa-Català, 2007: 211-26; Folch, 1984: 43-44).

4. L'oposició al darwinisme per part de l'Església catòlica

El refús de l'evolucionisme per part de determinats sectors ideològics, especialment lligats a l'esfera religiosa, ha acompanyat la teoria des de la seva formulació inicial fins a l'actualitat. De fet, ja en el seu dia l'Església anglicana va reaccionar amb virulència davant la publicació de *L'origen de les espècies*, tot i que aquesta oposició es va suavitzar notablement abans d'una dècada (Ruse, 2008: 28). L'Església catòlica, per la seva banda, va condemnar també la teoria com a blasfema i va prohibir la publicació i la lectura dels llibres de Darwin d'una manera tan rotunda que, paradoxalment, es va considerar innecessari incloure'n els títols a l'*Index Librorum Prohibitorum* (Bujanda, 2002). Els motius d'una reprovació tan vehement es relacionen, com és ben sabut, amb els problemes insalvables plantejats per l'evolucionisme a les lectures literals del Gènesi i amb les seves implicacions tocant a la qüestió de l'origen de l'home (Camarasa-Català, 2007: 191).¹⁰ Pel que fa a l'Espanya del segle XIX, l'estrict control de la moral pública i

9. Entre la seva tasca com a paleontòleg paga la pena recordar la descoberta dels primers jaciments de dinosaures a Morella.

10. No serà fins l'octubre de 1996 que el Papa Joan Pau II rehabilitarà Darwin, encara que de manera molt tèbia i matisada (CSIC, 2009; Pelayo, 2007; Vidal, 2009), en reconèixer que l'evolucionisme era «conciliable amb el dogma catòlic i (...) més que una simple hipòtesi», però remarcant alhora que «les lectures materialistes sobre l'origen de la vida i de l'home eren

de les institucions acadèmiques exercit per l'Església catòlica expliquen per què la traducció de les obres de Darwin i, fins i tot, la propagació de les seves idees s'hi va produir amb un notable retard. Més encara: entre les biografies d'alguns professors de les universitats de València i Barcelona podem espigolar algunes mostres allisonadores de les repercussions negatives d'aquest control per als partidaris del darwinisme. En aquest sentit, creiem que paga la pena destacar ací els casos de José Ortolá i Odón de Buen.

José Ortolá y Gomis va ser nomenat catedràtic de Fisiologia a la Facultat de Medicina de la Universitat de València en 1866 i la seva adhesió al darwinisme, palesa en sengles discursos pronunciats amb motiu de l'accés a la càtedra, en va motivar la separació tan sols un any després. En 1868, amb l'arribada del Sexenni Democràtic i la promulgació de la llei de llibertat de càtedra va ser rehabilitat en el càrrec. Com ja hem apuntat, aquest canvi polític va constituir un poderós detonant per a la difusió al país de les idees darwinianes, circumstància que va propiciar, al seu torn, la radicalització del debat, amb una clara polarització de caire ideològic: el bàndol que s'hi oposava estava integrat sobretot per l'Església, secundada pels grups polítics de caràcter conservador i/o integrista, partidaris d'impedir a totes passades la secularització de la vida pública, així com l'exercici de les llibertats de pensament i expressió; a favor, en militaven alguns sectors catòlics moderats i, sobretot, els sectors lliurepensadors adeptes al positivisme i la llibertat de càtedra, molt vinculats al republicanisme o als incipients moviments anarquistes o socialistes (Camarasa-Català, 2007: 200; Glick, 1982: 15, 29-37; Puig-Samper, 1994: 47-51).

En aquest context, un dels més importants contradictors catòlics del darwinisme va ser el sacerdot (i futur bisbe de Sogorb) Francisco de Asís Aguilar (1826-1926). Va estudiar ciències a la Universitat de Barcelona i va ser professor del seminari de Vic. L'any 1864 va ocupar el rectorat d'El Escorial, i en plena revolució del 1868 es va convertir en un dels principals defensors de les posicions de la jerarquia catòlica. En 1873, va publicar una de les respostes més virulentes contra Darwin aparegudes a l'Estat espanyol, *El hombre, ¿es hijo del mono? Observaciones sobre la mutabilidad de las especies orgánicas y el darwinismo*, un opuscle en el qual refutava *L'origen de les espècies* amb una metodologia i un coneixement de la matèria que va sorprendre fins i tot els científics que en aquella època tractaven de divulgar l'obra de Darwin (Bernat, 2009; Elcacho, 2009).

En 1875, amb l'adveniment de la restauració borbònica es va produir una ànsia de revenja en certs ambients catòlics (Glick, 1982: 15), que va coincidir amb la traducció castellana –només dos anys després de l'aparició de l'original– de la *Historia de los conflictos entre la religión y la ciencia* (1876), obra del metge anglès John W. Draper (1811-1882) on es negava qualsevol possibilitat d'harmonització entre ciència i religió, si més no amb la catòlica. Tot plegat, va generar una revifada dels cercles contraris a l'evolució, que van intentar prohibir

incompatibles amb el magisteri de l'Església» (*apud* CSIC, 2009). La rehabilitació de Darwin a càrrec l'Església catòlica ha estat tan fràgil que amb posterioritat s'han succeït les manifestacions contràries per part de destacades figures de la jerarquia, com ara un article de caràcter marcadament creacionista del cardenal arquebisbe de Viena C. Schönborn, publicat a *The New York Times* el 7 de juliol de 2005, o les pròpies declaracions del Papa Benet XVI durant unes trobades sobre evolució a Castelgandolfo, en 2006, en què va declarar la impossibilitat de comprovar experimentalment la teoria evolutiva (Peretó, 2007).

de nou la difusió del darwinisme. Precisament, entre les més destacades aportacions «intel·lectuals» a la creació d'aquest clima d'hostilitat, cal ressenyar la publicació en 1878 per part de Manuel Polo y Peyrolón, catedràtic de psicologia i filosofia moral de l'Institut de Segon Ensenyament de València, del llibre *Contra Darwin. Supuesto parentesco entre el hombre y el mono* (Camarasa-Català, 2007: 210, 217; Català, 2000), on podem llegir, entre d'altres perles, passatges del següent tenor: «Mujer, tití, lobo, puerco-espín, mastodonte, dasyuro, perro pachón, gerifalte y asno, venerables y antiquísimos antepasados de Darwin, permitidme que os saludé y abrace fraternalmente. Cayeron para siempre las barreras fanáticas que nos separaban: ha sonado la hora de que hagamos vida cariñosa y común, como a miembros de la misma familia corresponde» (*apud* Núñez, 1977: 139). En l'àmbit de la política educativa aquesta revifada reaccionària es va concretar en la circular del 26 de febrer de 1875, adreçada als rectors de les universitats espanyoles pel Ministro de Fomento Manuel de Oróvio, instant-los a seguir el dogma catòlic en els seus programes d'estudis. Però, la situació havia canviat, el nou paradigma evolutiu s'estava imposant amb força a nivell internacional i al país es produïa una florida de la ciència i una agitació ideològica que les autoritats no es trobaven ja en condicions de reprimir al seu antull.

No obstant això, a la Universitat de Barcelona es va registrar a les acaballes del segle l'*affaire* potser més sonat en relació amb el tema que tratem, quan les forces reaccionàries van atacar els partidaris de l'evolució en la figura d'Odón de Buen, un dels membres més destacats del claustre. De Buen (1863-1945) havia estat nomenat catedràtic de Mineralogia i Zoologia de la Universitat de Barcelona en 1889 i posteriorment va passar a ocupar una càtedra en la Universidad de Madrid en 1911, que va compaginar, a partir de 1914, amb la direcció de l'Instituto Español de Oceanografía. Atesa la seva condició de lliurepensador, ateu i francmaçó, es va adherir de forma entusiasta a les teories darwinianes, que exposava tant des de la càtedra com a les seves publicacions, entre les quals cal destacar alguns llibres de text com el *Tratado elemental de Zoología*, on fins i tot es reproduceix la cadena evolutiva humana des del simi a l'home popularitzada per Haeckel.

El seu ferm i públic suport al darwinisme li va ocasionar una intensa persecució per part de l'Església catòlica. El bisbe de Barcelona, Jaume Català, va aconseguir la condemna i inclusió a l'*Índex* tant del tractat ja esmentat com d'un text seu posterior de geologia. Però l'atac no es va aturar aquí: en 1895 va ser separat de la càtedra, decisió que va desembocar en l'esclat d'aldarulls per part dels estudiants, amb la intervenció policial i de l'exèrcit i el consegüent tancament de la Universitat durant un parell de mesos, al llarg dels quals va continuar impartint les seves classes al Centre Federal. Li van fer costat, així mateix, alguns diputats com Vallès i Ribot i Sol i Ortega, i institucions com l'Ateneu Barcelonès. Tot plegat, va generar una allau tan gran de protestes i manifestacions que el govern al cap de poc temps li va restituir la plaça (Bernat, 2009; Riera, 2009).

5. El darwinisme al carrer: l'eco popular de la polèmica

La controvèrsia que es va generar des d'un primer moment al voltant del darwinisme, tant en els àmbits acadèmics com des de diferents sectors ideològics, es va traslladar ràpidament a l'opinió pública i va ser recollida per nombroses publicacions populars i diaris de l'època, que evidencien la passió amb què es va viure el debat.

La primera al·lusió extraacadèmica a l'evolució de les espècies sembla ser una sàtira, contrària a la teoria, apareguda a la revista madrilenya *El Museo Universal* al llarg d'alguns números corresponents als mesos de maig i juny de 1863, sota el títol genèric d'«Escala de las transformaciones».¹¹ Es tracta d'una sèrie de quatre gravats en què no s'esmenta Darwin en cap moment, tot i que sí que s'hi fa referència implícita al pensador britànic Herbert Spencer (1820-1903), un dels pares de l'evolucionisme social. En cadascun d'aquests gravats es representa la transformació d'un tipus humà en un animal, i l'últim de la sèrie il·lustra la transformació d'un «mequetrefe» –caricatura inequívoca d'Spencer– en un ase i una oca (Glick, 1982: 13-14; López Guix, 2009). Al peu, hi podem llegir el text següent:

Metamorfosis del mequetrefe en ganso

Nuestro grabado representa hoy el caso ocurrido recientemente en cierto país de Europa, de cuyo nombre no queremos acordarnos. Cierta individuo que iba á donde no le llamaban y se mezclaba en lo que no podía interesarle, quiso también hablar de lo que no entendía ni podía entender. Habló de filosofía, de religión, de política, de elecciones, de influencias y tanto desbarró, que a fuerza de sacar punta de la oreja, esta se le fue aguzando; que su cuello se pronunció tomando una extensión desmesurada, al paso que se acortó su frente; su cara empezó á bajar mientras las orejas iban subiendo; y su cuerpo se redondeó como un tonel, hasta que quedó convertido en pollino. Todavía se empeñaba en sostener que era hombre á fuerza de rebuznos, cuando la Providencia para castigarle hizo que al dar un rebuzno, la cabeza se le escapase convertida en ganso. Lección elocuente para aquellos que hablan de lo que no entienden, van á donde no los llaman y se meten en lo que no les importa, á los cuales suele llamar el vulgo mequetrefes.

L'impacte social de les idees darwinianes va transcendir als diaris de l'època, que es feien eco tant d'informacions internacionals sobre Darwin com de les disputes acadèmiques locals a l'entorn de l'assumpte. Un bon exemple, el trobem al diari barceloní *La Vanguardia* que, de forma habitual, incloïa notícies sobre Darwin, com ara el reconeixement de què va ser objecte a l'Exposició Universal de Londres (14-XII-1891), la visita d'una comissió de la Societat Geològica de Londres a la que fou casa seva (21-VIII-1894), una ressenya favorable del seu llibre sobre *L'expressió de les emocions en l'home i els animals* (14-VIII-1895), etc. No cal dir que aquest mateix diari va concedir gran atenció als avatars nacionals experimentats pel darwinisme, especialment si, com ara l'«*affaire De Buen*», aquests es relacionaven alhora amb esdeveniments ocorreguts a la ciutat.

11. Concretament, les caricatures van aparèixer als números 20 (17-V), 22 (31-V), 24 (14-VI) i 26 (28-VI) de l'esmentada revista. El lector interessat pot consultar-ne una reproducció facsimil en línia al lloc <www.cervantesvirtual.com/hemeroteca> .

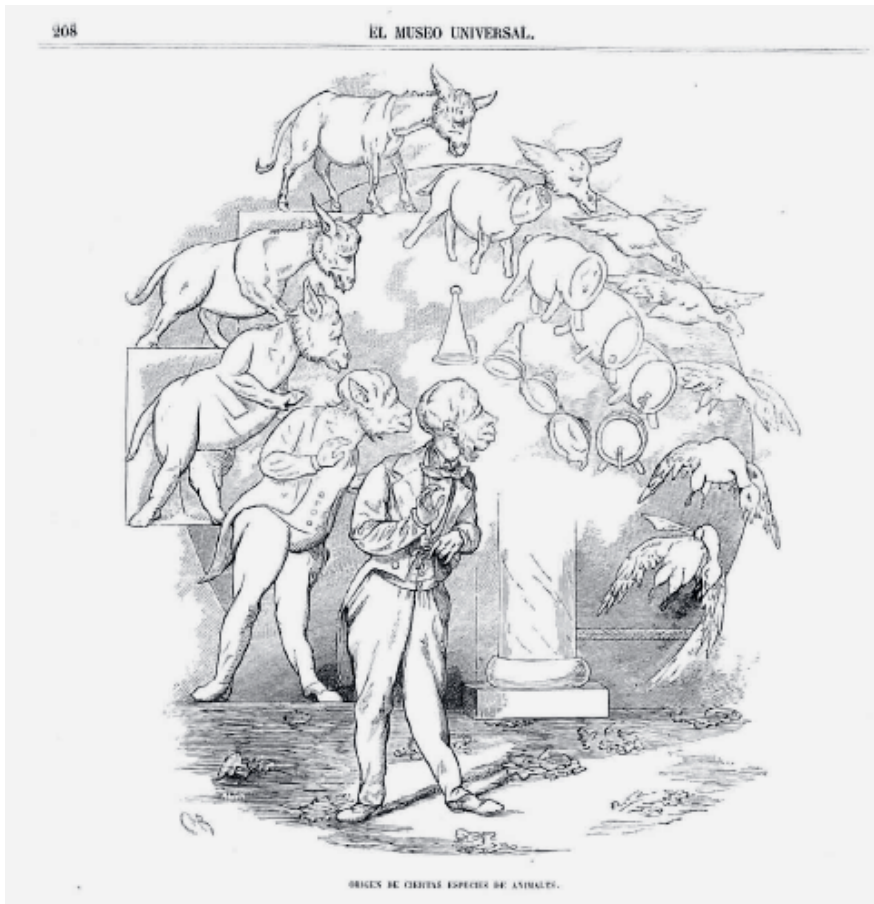

Fig. 2: Últim grabat satíric d'«Escala de las Transformaciones», subtitulat «Metamorfosis del mequetrefe en ganso» i aparegut al setmanari *El Museo Universal* de Madrid el dia 28 de juny de 1863. (Font: <http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Museo%20universal,%20El/1863/186306/18630628/18630628_00000.pdf#page=1>).

Els diaris van emprendre, així mateix, la tasca de divulgar de forma planera el pensament de Darwin, tot i que, de vegades, els articulistes no hi podien evitar les preses de partit, d'acord amb la seva ideologia. Sense anar més lluny, a *La Vanguardia* de l'època podem trobar reportatges com el titulat «Problemas eternos», de Rafael Puig y Valls, on s'efectua un repàs d'alguns dels principals problemes que encara no havien estat resolts per la ciència. Entre d'altres, menciona l'origen animal de l'home proposat per Darwin i acaba afirmant que «aún

hallados todos los eslabones de la cadena que se suponen escondidos en los estratos terrestres, el hombre aparecerá siempre como una creación distinta, como un animal superior, al que Dios infundió, con el uso de la palabra y el ejercicio de la razón el destello divino de la conciencia» (3-1-1893, p. 4).

Finalment, cal assenyalar, ni que sigui a tall d'anècdota, que la virulència del debat ideològic sobre la teoria l'evolució, va desencadenar una proliferació de caricatures, amb intenció ridiculitzadora, basades en la representació d'un cos de mico amb rostre humà. Al principi, aquest era indefectiblement el rostre de Darwin, però durant la dècada dels setanta del segle XIX la fórmula es va posar de moda, i va ser aplicada a nombroses figures de l'escena política com Mateo Sagasta o Francisco Suñer. També es van popularitzar les postals de rostres humans amb trets animals, o de micos vestits de persona. Segurament, el cas més popular i perdurable d'aquesta tendència de l'art satíric té a veure amb la marca d'anís *El mono*, que el barcelonès Vicente Bosch i el seu sogre Sala van començar a comercialitzar a partir de 1870 a Badalona. Després d'utilitzar durant algun temps unes etiquetes dissenyades per Ramon Casas, en 1902 van introduir la botella i l'etiqueta —dissenyada pel propi Sala— que han perdurat fins l'actualitat. Precisament, a l'etiqueta es pot veure encara avui la figura d'un simi amb el rostre de Darwin, que porta a la mà un full on es llegeix: «Es el mejor/ la ciencia lo dijo/ y yo no miento». Sembla ser que el nom de l'anís obeïa, en realitat, a la presència a la fàbrica d'una moneda molt popular. Els estudiosos no coincideixen encara, però, en el sentit últim, d'homenatge («l'anís més evolucionat») o de burla, que caldria atorgar a la decisió dels amos de l'empresa (Clemente, 2005; Massagué, 2009).

6. El darwinisme social

Més enllà de la seva popularització periodística, el darwinisme va exercir des del moment mateix de la seva aparició una enorme influència sobre les interpretacions de la societat, atesa la facilitat amb què es podia fer un ús ideològic d'aquesta teoria científica, que comptava entre la seva fraseologia amb termes tan fascinants (i manipulables) com ara «selecció natural», «supervivència del més apte» o «lluita per l'existència». Tot plegat, va desembocar en l'anomenat *darwinisme social*, una escola de pensament de caràcter ultraconservador i racista, que —en el marc d'exaltació de la idea de *progrés* dominant a l'època (Bury, 1920; Nisbet, 1980)— identificava el desenvolupament humà amb el natural i pretenia legitimar l'*statu quo* apel·lant a categories (pseudo)biològiques. El terme va ser creat per l'anarquista francès Émile Gautier (*Le darwinisme social*, 1880) i el podem definir *latu sensu* com «aquella teoria que afirma que las leyes sociales forman parte de las leyes naturales, y que pone en primer plano la lucha entre individuos o grupos humanos como fuente de progreso social y biológico» (Girón Sierra, 1999: 250). La doctrina es va difondre especialment entre els deixebles de Comte més oberts a les innovacions científiques, que «se esforzarán en actualizar el comtismo con la asimilación del concepto de evolución, reconvirtiendo la “Física social” en una “Biología social”. Se trata de (...) fundar la praxis política en criterios científicos» (Núñez, 1977: 9). Ha estat motiu de controvèrsia la qüestió de saber fins a quin punt el mateix Darwin compartia aquesta lectura dels seus escrits

(Sandín, 2000), tot i que d'altres eminents evolucionistes de l'època, com ara Haeckel, la contemplaven amb evident aprovació. Del que no hi ha dubte, però, és de l'estímul que van representar per a la reflexió darwiniana les obres de dos contemporanis: l'economista i demògraf Thomas Malthus (1776-1834), autor de conegudes prediccions catastrofistes sobre el creixement de la població, i el filòsof i sociòleg Herbert Spencer, que va aplicar els principis de l'evolució –sobretot els lamarckians– a les manifestacions de l'esperit i als problemes socials.

En qualsevol cas, tal com assenyala Foucault (1992: 247-273), el fet decisiu és que l'evolucionisme, considerat en un sentit ampli, esdevingué en poc temps el recurs habitual per transcriure el discurs polític en termes biològics, donant lloc a la constitució d'un veritable *biopoder*, on el vell dret de sobirania, que consistia a fer morir o deixar viure, va ser reemplaçat per un nou dret de fer viure o deixar morir. Aquest biopoder, amb pretensions de controlar, no ja la mort, sinó la *mortalitat*, abandona el marc conceptual tradicional acotat per l'individu o la societat i recorre a la noció de *població*, amb l'objectiu de gestionar una esfera de fenòmens col·lectius l'anàlisi dels quals, així com els efectes econòmics i polítics que se'n deriven, resulta només pertinent quan s'efectua a nivell de la *massa*. Sens dubte, la industrialització i l'explosió demogràfica van propiciar aquesta mutació, que cristal·litza en l'establiment d'una varietat de mecanismes (urbanístics, policials, mèdics, escolars, etc.) de tipus disciplinari, susceptibles de sotmetre a unes condicions de major visibilitat –segons el model ideal del panòptic de Jeremy Bentham (1748-1832)– la conducta dels individus; al costat dels quals coexisteixen, de forma complementària, d'altres mecanismes reguladors de caràcter poblacional (assistència sanitària, regles higièniques, escolarització, protecció a la vellesa).

En aquest context, la sexualitat va assolir una importància cabdal, en la mesura en què s'ubica exactament en la cruïlla entre el cos individual i la població. Apareix així la *teoria de la degeneració*,¹² que articula el comportament desviat de l'individu amb les seves conseqüències socials en forma de descendència pertorbada. El biopoder gestionarà aquesta amenaça mitjançant el recurs a la instauració d'un *racisme d'Estat*. Es tracta d'un nou tipus de racisme (Delacampagne, 1983; 208-218), diferent del tradicional i més o menys explícit segons els casos, encarregat d'introduir una cesura en el *continuum* poblacional, a fi de determinar quins grups o quins trets n'han de sobreviure i quins han de desaparèixer –en el benentès que això darrer no alludeix necessàriament a l'extermini físic, sinó també a la marginació, l'expulsió o la mort política. Tal com va assenyalar a la *Belle Époque* el sociòleg Jacques Novicow (1849-1912), en tant que legitimació ideològica del biopoder emergent a l'època, el darwinisme social és «la doctrina que considera l'homicidi col·lectiu com a causa dels progressos del llinatge humà» (Novicow, 1910: 3). Com a tal, adopta la fesomia d'un autèntic *vitalisme mortífer*, d'una obsessió de supervivència que s'expressa mitjançant «una competitivització de la vida i de la mort. Creure que viure és competir no és concebre l'*struggle for life*, sinó concebre la vida mateixa com a *struggle* (...). La vida es concep com un bé escàs que no es pot compartir, sinó que cal repartir –s'ha de disputar, acaparar, pillar, saquejar. És una competitivització radical» (Aracil, 1998: 145). La conseqüència més directa del darwinisme social, al capdavant, va consistir a inscriure l'estat de guerra a l'interior de la pròpia

12. Pel que fa a la seva difusió a Espanya, cf. Campos Marín-Huertas (1999).

societat, d'acord amb una peculiar lògica, segons la qual «la guerra apareixerà sobre todo —y esto es absolutamente nuevo— no sólo como un modo de reforzar la propia raza eliminando la raza adversa (según los temas de la selección y la lucha por la vida) sino también como un modo de regenerar la propia raza. Cuantos más mueran de los nuestros, más pura será nuestra raza» (Foucault, 1992: 267).

D'aquesta manera, el racisme es va erigir en el procediment més efectiu per estigmatitzar l'adversari a batre en qualsevol terreny (polític, nacional, de classe, etc.). Com veurem tot seguit, en l'àmbit dels Països Catalans —i en especial a Catalunya— no hi ha dubte que el recurs al darwinisme social (o la seva impugnació) va anar aparellat a la propagació de l'anarquisme i a la controvèrsia nacionalista, fonamentalment als plantejaments del catalanisme republicà.

6.1. Anarquisme i darwinisme

Sens dubte, l'anarquisme constituïa la ideologia revolucionària més difosa en els ambients obrers dels Països Catalans a l'època de la Restauració. La seva aparició data del trencament tàctic d'una part del moviment obrer amb el republicanisme federal, cap als anys 1869-1870. Tot i això, fins la dècada de 1880 no podem parlar d'una recepció digna d'esment del darwinisme entre els cercles anarquistes. A partir d'aquesta data, però, es pot sostenir que els anarquistes esdevingueren darwinistes, sempre i quan amb això ens limitem a assenyalar que eren evolucionistes, perquè opinaven que l'origen de la vida, la diversitat de les espècies i de l'home mateix podien explicar-se a partir de lleis naturals i —tot ignorant els aspectes antiteleològics del pensament darwinista— acceptaven la idea d'una evolució progressiva de les societats humanes (Girón Sierra, 1999: 249-250). Com a bons científics (Litvak, 1981: 343-369; 1990: 303-313), es podria dir també que eren darwinistes socials, encara que es negaven a acceptar el que anomenaven la *teoria de la lluita per l'existència*, per considerar-la una manipulació burgesa del pensament de l'autor de *L'origen de les espècies* amb la finalitat de justificar la desigualtat i la injustícia.

La reacció anarquista davant d'aquesta teoria s'articulava en un doble front. D'entrada, refusaven l'existència d'un isomorfisme entre la naturalesa i la societat, recordant —tal com feia Anselmo de Lorenzo a l'article «Falsedad de la lucha por la existencia» (1900)— que «no son los individuos más fuertes y mas inteligentes los que disfrutan del poder, de la riqueza y de la ciencia, sino los favorecidos por el privilegio» (*apud* Núñez, 1977: 359). Amb això no obviaven, tanmateix, el perill que tal concepció agònica de l'existència implicava de cara al manteniment de la idea d'una Naturalesa harmònica i providencial, que constituïa un dels eixos fonamentals de la utopia llibertària (Girón Sierra, 1999: 252; Litvak, 1981: 1-28, 371-397). D'altra banda, afirmaven que si bé els procediments violents podien haver jugat algun paper en les fases primitives de l'evolució social, a mesura que s'incrementa la civilització la lluita per l'existència es transforma a poc a poc en una lluita col·lectiva de l'espècie contra les deficiències del medi. L'argument anterior era en molt aspectes similar als utilitzats per Spencer, però els anarquistes discrepaven de l'autor britànic en relació amb la seva apreciació de la fase en què es trobava la humanitat que, segons ells, havia assolit ja un grau suficient de maduresa com per poder emancipar-se de les formes primitives de

competència social. Si aquestes es perpetuaven no era, doncs, en funció de cap requisit ineludible del progrés biològic i social, sinó com «la manifestación patológica, antinatural y contingente, de una forma de organización social viciosa e injusta» (Girón Sierra, 1999: 256).

A partir de la dècada de 1890, els punts de vista anteriors van anar modificant-se sota la influència del pensador anarquista rus Piotr Kropotkin (1842-1921), segons el qual la solidaritat, més que no la lluita entre consemblants, és el factor dominant en l'Economia de la Naturalesa, i la vida social i l'ètica tenen el seu origen en els instints socials evolutivament heretats (Girón Sierra, 1999: 263). «[D]emuestra Kropotkin —escribía Fernando Tarrida del Mármol a *Problemas trascendentales* (1930)— que tanto como la lucha recíproca es un factor de la vida la ayuda mutua. Pero así como la primera dirige indiferentemente al progreso o regreso de la evolución, la práctica de la segunda es el gran agente que dirige siempre hacia el desenvolvimiento progresivo. Tiene además la ventaja de procurar, con menos pérdida de energía y sin la intervención de los sufrimientos que acarrea la lucha, una suma mayor de bienestar para cada individuo. (...) [E]l *struggle for life* de Darwin viene a ser al *Mutual Aid* de Kropotkin lo que la barbarie es a la civilización» (apud Nuñez, 1977: 372-373).

Un dels autors que va militar de manera més intensa en favor d'aquests punts de vista va ser Anselmo Lorenzo (1841-1914), tipògraf establert a Barcelona i activista i teòric destacat. Fou un dels introductors del pensament de Kropotkin (1842-1921) en castellà, mitjançant la traducció parcial d'algunes de les seves obres principals com ara *La Conquista del pan* (1888) i *El Apoyo Mutuo* (1902).¹³ De fet, les idees d'aquest autor sobre la solidaritat com a remei de les contradiccions entre l'individualisme i la societat, es troben molt presents en els escrits del mateix Lorenzo i d'altres publicistes afins com Fernando Tarrida del Mármol (1861-1915) o José Prat (?-1932), integrants de la societat lliurepensadora barcelonina «La Luz». En les seves obres, entre les quals cal destacar *El hombre y la sociedad* (1901), *El banquete de la vida* (1905) o *El derecho a la evolución* (1909), Lorenzo realitza una crítica ètica més que no econòmica del poder, manifestant una gran confiança en la raó i en els efectes de l'educació, que es tradueixen en la difusió —mitjançant una febril activitat editora, sustentada sobretot en els relats de caire exemplaritzant— d'una moral anarquista de tipus integral, susceptible de donar cabuda a assumptes sexuals, polítics, religiosos, artístics o científics (Litvak, 1981, 1988). Els seus punts de vista, obtingueren un gran predicament entre els cercles anarquistes més preocupats pel pensament social, agrupats sobretot al voltant de *La Revista Blanca* de Barcelona i de la valenciana *Estudios* (Gabriel i Sirvent, 1999a: 36-39; 1999b: 285).

6.2. Races, nacions i llengües: darwinisme social i qüestió nacional

Qualsevol presentació de l'impacte del darwinisme social als Països Catalans ha d'anar encapçalada per la seva figura més destacada, que és també un dels pocs pensadors socials europeus que es va adherir de manera rigorosa als plantejaments

13. Aquesta obra, fonamental per a entendre l'oposició dels anarquistes a la lluita per l'existència, va ser traduïda de manera completa en 1906 per José Prat, un dels teòrics anarquistes pròxims a Lorenzo.

darwinians, sense incórrer en els acostumats excessos racistes ni en l'apologia de l'ordre establert. Ens referim al jurista, sociòleg, economista i geògraf barceloní Pedro Estasén y Cortada (1855-1913), sens dubte un dels autors menys coneguts i més interessants en el context català i espanyol de la Restauració.¹⁴ Fundador del diari *El Eco de la Producción* (1880), d'orientació proteccionista, i divulgador del positivisme a Catalunya través de nombrosos articles i conferències, com ara la controvertida sèrie titulada «El positivismo o sistema de las ciencias experimentales», que va pronunciar a l'Ateneu Barcelonès entre gener i abril de 1877, amb la finalitat de donar a conèixer de manera crítica el pensament de Comte, Spencer, Littré i Stuart Mill. Grafòman impenitent, la seva producció abasta diverses disciplines, en totes les quals va realitzar aportacions dignes d'esment. En el camp de l'economia, un dels que més va conrear, podem destacar la seva important aportació teòrica sobre *La protección y el librecambio* (1880), dedicada a la crítica del *laissez-faire* i la conveniència de la intervenció estatal a través del proteccionisme; o *Los orígenes de la vida económica* (1896) on, a partir de la lliçó de Comte, postula la necessitat que les lleis biològiques siguin tingudes en compte per a l'estudi dels fenòmens socials i econòmics. Va ser, així mateix, un gran estudiós del dret, especialment del dret civil català i del dret mercantil (*Instituciones de Derecho Mercantil*, 8 vols., 1890-95), i va reflexionar sobre el nacionalisme a *El problema de las nacionalidades* (1882), obra en la qual aborda la qüestió d'acord amb les idees de l'època, decantant-se cap a un plantejament de la problemàtica catalana en termes nacionalistes no independentistes. Però, probablement, el seu treball més important sigui *Cataluña. Estudio acerca de su engrandecimiento y riqueza* (1900), «una de les fites de la geografia econòmica catalana del segle XIX» (Artal i Vidal, 1979a: 184). Comptat i debatut: la seva obra constitueix un plantejament molt seriós de la problemàtica associada a l'endarreriment de la societat espanyola per comparació amb l'Europa industrialitzada, el qual, com observa Núñez (1975: 132), «llevaria a afrontar cuestiones tales como la existencia de un efectivo mercado nacional en nuestro país, las polarizaciones entre el mundo rural y el urbano, o entre la zona geográfica interior y la periférica, la organización del Estado nacional, los desdoblamientos producidos en todos los niveles por la fuerte supervivencia de las formas de vida del Viejo Régimen y del Nuevo en la España contemporánea, etc.».

El seu ideari, regeneracionista i antiradical, constitueix una mostra paradigmàtica de l'aliança entre el positivisme i el darwinisme, que interpreta la llei comtiana dels tres estadis (teològic, metafísic i positiu) en el marc de l'evolucionisme, tot incorrent en la fal·làcia ontològica d'assimilar els fenòmens socials als fenòmens naturals, de manera que la variació i la selecció natural tenen la seva traducció social en la divisió del treball. Tal com ocorre en la història general dels organismes, on els que apareixen més tard resulten ser els de major complexitat morfològica i amb major capacitat per adaptar-se a les condicions canviants del medi ambient, el mateix s'esdevé a les societats humanes, en les quals l'aristocràcia representa el nivell evolutiu nivell més elevat. Per bé que Estasén deixa molt clar que «los únicos aristócratas dignos de este calificativo son los aristócratas de la inteligencia. La aristocracia del dinero de su época no

14. Per a una introducció al seu pensament, cf. Abellán (1988: 78-79, 96-97), Artal i Vidal (1979a), Bernat (2009), Ferré Trill (2007) i Glick (1979: 140).

significa el cumplimiento del orden natural, sino una injusta deformación del mismo. Para explicar por qué su interpretación evolucionista no debe ser entendida como una justificación de la tiranía, recurre de nuevo a la noción de derecho, a través del cual la sociedad garantiza a todos las mismas oportunidades y a cuyo través una minoría intelectual asume el gobierno» (Glick, 1982: 27-28).

Sens dubte, Estasén constitueix un cas prou peculiar, tant per les seves posicions polítiques com per la seva preparació intel·lectual. En general, l'apel·lació a l'argumentari del darwinisme social es va fer en termes racistes, destinats a legitimar amb un discurs innovador les posicions adoptades en el darrer quart del segle XIX pel catalanisme progressista en relació amb les seves propostes «regeneracionistes» per a l'Espanya «decadent» de l'època —la fraseologia mateixa resulta reveladora de tota una mentalitat. Això no significa, però, que el recurs als postulats del darwinisme social fos exclusiu d'aquests sectors, ja que podem trobar-los, més o menys encoberts, en boca dels autors més impensats, fins i tot entre alguns conspicus ideòlegs conservadors o tradicionalistes que s'hi manifestaven explícitament en contra. Cometriem una greu ingenuïtat, doncs, si adjudicàvem en exclusiva la capacitat d'innovació discursiva als plantejaments diguem-ne «progressistes». Al contrari: el pensament reaccionari serà el primer a exhibir una camaleònica capacitat d'adaptació a les noves coordenades intel·lectuals de la polemologia política.

Un dels terrenys on millor es pot observar el que venim dient és aquell que es relaciona directament amb la transformació, en la conjuntura de la Restauració espanyola, de les formes de dominació —un dels grans temes de Max Weber (1922: 695-1046), per cert— i, més en concret, amb la transició del model tradicional de dominació a un model legal, circumstància que al seu torn implicava també una decisió sobre el manteniment de l'estructura centralista de l'Estat *versus* la seva transformació en una direcció més o menys federalitzant. La figura més destacada del conservadorisme hegemònic entre l'oligarquia espanyola tocant a la qüestió nacional és, sens dubte, l'escriptor i polític malagueny Antonio Cánovas del Castillo (1828-1897), primer ministre en sis ocasions i veritable eminència gris del règim. Al seu «Discurso sobre la nación», pronunciat el 6 de novembre de 1882 amb motiu de la inauguració del curs a l'Ateneo de Madrid, després de rebutjar de manera explícita la concepció de Renan (1823-1892) sobre la nació com a producte d'un plebiscit diari,¹⁵ enunciativa la seva coneguda tesi sobre la nació com a instrument providencial, de naturalesa indisoluble i imperible, l'existència de la qual no es troba determinada per la raça, ni per la llengua, ni per la religió, ni per la geografia, ni pels interessos comuns dels seus integrants, perquè «las naciones son obra de Dios, o si alguno o muchos de vosotros lo preferís de la naturaleza» i «[n]o hay de todos modos voluntad individual ni colectiva, que tenga der echo a aniquilar la naturaleza, ni a privar, por tanto, de vida a la nacionalidad propia, que es la más alta, y aun más necesaria, después de todo, de las permanentes asociaciones humanas». Contra el que cabria esperar, aquesta *deificació* de la naturalesa —que és alhora una naturificació de Déu, del tot incompatible amb el catolicisme professat per l'autor— no es tradueix en cap concepció idíl·lica de les relacions humanes, racials o nacionals, que «no piden para sí, por su propia grandeza, sino la

15. Cf. Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, (1882). En línia: <http://ourworld.comuserve.com/homepages/bib_lisieux/archives.htm>.

trágica epopeya, más veces y mejor escrita siempre que con la tinta por la espada». Paradoxalment, això el porta a defensar el dret de cada nació a la preservació de la pròpia existència, tot rebutjant el lliurecanvisme econòmic, en tant que aplicació del principi de la lluita per l'existència a les relacions comercials entre les nacions. Aquest argument no l'hi impedeix, però, donar suport a la colonització del planeta per part de les potències de l'Occident cristià, amb el pretext que, «reflexiva y ordenadamente, se está ahora realizando a nuestra vista la selección entre las naciones, y aun entre las razas, como para demostrar que la lucha por la vida ni puede atañer sólo a los entes irracionales, ni termina nunca con ese u otro nombre entre los humanos. Mas para mi (y tengo por más seguro esto que la evolución darwiniana), de lo que se trata es de cumplir el mayor de los fines con que Dios crió las naciones». Al capdavall, l'argumentació de Cánovas podrà semblar-nos contradictòria i insubstancial, però convindria no perdre de vista que la seva finalitat no era tant persuasiva com *pragmàtica*, atesa la seva qualitat d'arma política i en la mesura en què «proclamar “divino” (= “natural” = necesario) el horror no es sólo acatarlo, sino también y ante todo *imponerlo*» (Aracil, 1995:50). No és gens casual, per cert, que el corrent principal del catalanisme, inspirat per la ideologia tradicional i integrista de la Renaixença, tal com s'expressa en l'obra del bisbe Josep Torras i Bages (*La tradició catalana*, 1892), constitueixi una versió regional i etnològica d'aquest darwinisme social transvestit de providencialisme per tal de fer-lo passar com a genuí pensament cristià (Aracil, 1995: 60-61, 80-82; Colomer, 1991).

Enfront d'aquestes concepcions, es posicionaren de forma decidida els intel·lectuals progressistes, vinculats al catalanisme republicà de signe federal i a la bohèmia modernista.¹⁶ En els seus escrits, la defensa dels ideals regeneracionistes –que impliquen, com és obvi l'existència d'una prèvia degeneració– i de la reestructuració de l'Estat es va efectuar molts de cops, com ja hem assenyalat, en termes explícitament racistes, del tot coherents amb les teories socials més en voga a l'època. Tot i això, no ens hem deixar enganyar per la seva presumpta agressivitat, ja que –tal com remarca Horst Hina (1986: 174-175)– «la interpretació ideològica debe considerar sobre todo el elemento de debilidad y de desesperación en que se basa esta teorización racial, y que es más importante que la conciencia de fuerza que estas declaraciones quieren despertar, pues la oposición federalista no está en situación de imponer sus ideas». Importa destacar també que tot sovint l'aparició del racisme en aquesta mena de discursos constitueix només un ingredient legitimador afegit amb el propòsit de dotar d'una indumentària moderna, és a dir, d'una coartada «científica» capaç de permetre'ls funcionar en un nou context cultural, reivindicacions de caràcter polític, econòmic o cultural, la defensa de les quals no desdenyava tampoc el recurs a les velles genealogies de caire (pseudo)historicista (Caro Baroja, 1970; Juaristi, 2000).

Un dels autors més representatius d'aquesta tendència és l'advocat i polític barceloní Valentí Almirall (1841-1904), considerat com el pare del catalanisme d'esquerres. Seguidor de Pi i Margall, de qui s'apartarà en 1882, organitzador i president del Primer Congrés Catalanista (1880), intervingué en la redacció del *Memorial de Greuges* (1885) i va fundar el Centre Català, que es transformaria en

16. Per a una presentació panoràmica de les seves idees, cf. l'antologia de Cacho Viu (1984). Per a una aproximació molt més detallada al racisme catalanista, cf. Marfany (1995: 191-218).

partit polític en 1884. La seva oposició al projecte d'Exposició Universal de Barcelona i a l'alcalde Francesc Rius i Taulet en va provocar l'escissió dels elements conservadors més joves, que en 1887 fundarien la Lliga de Catalunya. Desenganyat pel rumb dretà que anava prenent el catalanisme, va acabar retirant-se de la política. Entre les seves obres podem destacar: *Idea exacta de la Federación. La República Federal Española. Datos para su organización* (1873), *Los Estados Unidos de América. Estudio Político* (1884), *Lo Catalanisme. Motius que el legitimen, fonaments científics i solucions pràctiques* (1886), *L'Espagne telle qu'elle est* (Montpeller, 1886) —traduïda al castellà per Cels Gomis (*España tal cual es*, Barcelona, 1886)—, o *Regionalisme i particularisme* (1901). Prenent com a punt de partida la crítica de la societat espanyola de l'època típica del regeneracionisme republicà,¹⁷ Almirall va formular un ideari catalanista, conegut amb el nom de *particularisme*, a través del qual propugnava la democratització d'Espanya mitjançant l'assumpció del rol dirigent per part de la perifèria, més desenvolupada que l'interior. La intervenció en aquest projecte d'una Catalunya unida sense distinció de classes havia de resultar, com és lògic, decisiva. En defensa de la seva tesi addueix una multiplicitat de raons de tipus històric, econòmic i social, sense que hi manquen tampoc els arguments racials, com ara quan sosté que «Espanya no es una nación *una*, compuesta por un pueblo *uniforme*. Más bien es todo lo contrario. Desde los más remotos tiempos de la historia, una gran variedad de razas diferentes echaron raíces en nuestra península, pero sin llegar nunca a fusionarse. En época posterior se constituyeron dos grupos: el castellano y el vasco-aragonés o pirenaico. Ahora bien, el carácter y los rasgos de ambos grupos son diametralmente opuestos» (Almirall, 1886: 180). A l'Espanya castellana, històricament predominant, li atribueix una influència semita, producte de la invasió dels àrabs,¹⁸ que es distingeix «por su espíritu soñador, por su predisposición a generalizar, por su afición al lujo, a la magnificencia y a la ampulosidad de las formas» (*ibidem*), qualitats que, a la llarga, han acabat determinant la decadència del país. En canvi, el grup racial pirenaic, procedent de races primitives, hi exhibiria uns trets molt més positius: és analític i sobri i es caracteritza per anar directament al fons dels assumptes, i si bé resulta cert que passa també per una situació decadent, aquesta «es de otro estilo, ya que allí imperan la rudeza, los apetitos terrenales, el egoísmo celoso. Y es que los catalanes y los vascos son los trabajadores de España» (Almirall, 1886: 182).¹⁹

Les tesis d'Almirall seran posteriorment represes de manera hiperbòlica per un dels personatges més emblemàtics de la bohèmia modernista: ens referim al metge i escriptor barceloní Pompeu Gener (1848-1920).²⁰ Seguidor de Pi i Margall i del propi Almirall, Gener va viatjar per Europa des de la seva joventut, amb freqüents estades a París, on es va vincular als corrents ideològics més radicals, que va contribuir a difondre en els àmbits culturals català i espanyol a través d'una incansable activitat com a publicista. La seva doctrina més característica consisteix

17. Cf., a tall d'exemple, els escrits periodístics del valencià Blasco Ibáñez (1978).

18. En relació amb els temes literaris orientalistes en les literatures espanyoles de la *Belle Époque*, cf. Litvak (1985, 1986).

19. L'ideari d'Almirall ha estat objecte d'estudi, entre d'altres, per part de Figueres (1984), Hina (1986: 167-172), Jutglar (1972) i Trias Vejarano (1975).

20. Per a una semblança més completa de l'autor, cf. Hina (1986: 165-167 i 172-175) i Piñol i Torrens (1979), així com els textos seleccionats per Núñez (1977: 323-331).

en un positivisme de caire vitalista i evolucionista, influenciat per la lectura de Taine i Renan, Carlyle i Emerson, a més d'una interpretació simplista de les idees de Nietzsche —de qui va realitzar les primeres traduccions castellanques— sobre el superhome. Tot plegat, el porta a considerar que l'únic dret realment existent és «el derecho a la evolución o desarrollo de todas las energías vitales que el hombre en sí contiene, manifiestas o en germen, desde las que originan las simples funciones físicas a las que producen la vida genial y heroica» (*Amigos y maestros*, 1897; *apud* Núñez, 1977: 327). A partir d'ací, elaborarà una doctrina oposada a la moral cristiana, de caire antiliberal i antidemocràtic, segons la qual, si la humanitat no vol degenerar i acabar finalment desapareixent, ha de donar pas, de grat o per força, a l'emergència d'una raça superior de caràcter altruista, integrada per filòsofs-artistes dominadors, que cristal·litzarà en «la Aristarquia, o sea el régimen de los mejores», tots els afanys de la qual aniran adreçats a fer possible «que el reino de lo divino se realize aquí en la tierra» (*op. cit.*; *apud* Núñez, 1977: 331).

Tal com cabia esperar, Gener va ser també un dels principals introductors de les noves doctrines socials en el debat nacionalista hispanocatalà de la *Belle Époque*, a través d'obres com *Herejías* (1887) i *Cosas de España* (1903). El seu plantejament, que tradueix en termes grotescament racistes alguns dels tòpics més divulgats per la historiografia catalanista d'ençà de la Renaixença, compara els castellans de l'època medieval amb hordes nòmades d'origen asiàtic, com els huns o els mongols, i interpreta la unificació espanyola com un acte de rapinya dut a terme per una raça salvatge i miserable contra una nació pròspera i civilitzada. A conseqüència de la llarga submissió al jou castellà, Catalunya va experimentar una pèrdua d'identitat, una decadència inevitable del seu caràcter: «le pasaba —argumenta de manera gràfica— lo que a ciertos animales que se les decapita o se les amputa el cerebro. Conservaba las funciones orgánicas inferiores, las de la vida vegetativa, y las desarrollaba convergiendo a ellas todas sus fuerzas» (*Cosas de España*, 1903; *apud* Hina, 1986: 166). Completament assimilades les elits dirigents susceptibles de dotar-la de personalitat espiritual pròpia, la societat catalana es va lliurar al culte dels diners, especialitzant-se en el comerç i la indústria, dues activitats en les quals Gener —atesa la seva condició de bohemí enfrontat al filisteisme burgès— detecta una hipertròfia degenerada del component fènic del caràcter català. Així i tot, els catalans, producte en el seu origen de la combinació de races àries, intel·ligents i enèrgiques, com els celtas, els grecs i els romans, a les quals s'haurien afegit després les aportacions de visigots i francs, serien encara en conjunt racialment prou vigorosos i independents com per poder incorporar-se plenament a la modernitat i traure's alhora de sobre el domini d'un poble semita, supersticiós i incivilitzat —*decadent*, en suma— com el castellà. D'altres autors, com Joaquim Casas-Carbó (*Estudis d'etnografia catalana*, 1891), Joan Bardina (*Catalunya i els carlins*, 1900) i Joaquim Lluhi i Rissech prosseguiran la tasca de demostrar l'origen ari dels catalans.

Els plantejaments racials d'Almirall, Gener *e tutti quanti* només s'arriben a entendre plenament quan se'ls enfoca com un avatar espanyol de la polèmica que en l'últim terç del segle XIX es va desenvolupar entre la intel·lectualitat europea occidental a l'entorn de la competència entre la raça llatina i la germànicoanglosaxona (Litvak (1980; 1990: 155-199). La controvèrsia obeïa a la pretensió d'abordar el grau desigual de desenvolupament observable entre l'Europa

catòlica, parlant d'idiomes neollatins, i els països protestants de llengua germànica. No debades, el felibre baró de Charles Tourtoulon (1836-1913) —autor, entre d'altres obres, de *Jacme le Conquérant, roi d'Aragon* (Montpeller, 1867), traduïda al castellà per Teodor Llorente (*Don Jaime I el Conquistador*, València, 1874)— hi afirmava que «[d]epuis longtemps, il règne cette conviction en Allemagne que les races latines sont très inférieures aux races germaniques, que chez nous il y a beaucoup de brillant mais peu de fond, que nous sommes nés pour la parole et eux pour la réflexion et l'action» (*apud* Litvak, 1980: 18). La mateixa actualitat de l'època s'encarregava de confirmar-ho de manera escandalosa: només cal recordar al respecte la contundent derrota francesa en la Guerra Francoprussiana (1870), la de l'exèrcit italià en la batalla d'Adua (1896), a mans de les tropes del rei etiop Menelik II, o el tristíssim paper jugat pels espanyols a la Guerra de Cuba (1898).²¹

El concepte de «raça llatina» havia fet acte d'aparició cap a mitjan segle XIX, en relació amb l'ideal *panllati*, producte de la confluència dels regionalismes provençal i català a partir de l'amistat entre Frederic Mistral (1839-1814) i Víctor Balaguer (1824-1901), que es concretarà en la celebració de les Festes Llatines (1878) i l'aspiració (més retòrica que no real) a instaurar un Imperi del Sol.²² Però, la il·lusió inicial anirà a poc a poc esvaint-se, a mesura que l'estrella ascendent d'Alemanya transformava la llatinitat en sinònim d'endarreriment, ineficàcia i fatalisme —això és, en el revers just d'una raça germànicoanglosaxona esponerosa i en vies de dominar el planeta gràcies a les virtuts del capitalisme i l'ètica protestant. No ens pot estranyar, doncs, que Mistral es referís, en una carta adreçada al seu amic Jules Boisière, a «la formidable guerra que, larvada o declarada, acumula els seus núvols entre el pangermanisme i la llatinitat» (*apud* Bladé Desumvila, 1961: 39). En aquest context problemàtic, el terme va experimentar també una notòria difusió en l'àmbit espanyol (Litvak, 1990: 155-199), tal com demostren les nombroses revistes que l'inclouen a la seva capçalera, començant per *La Raza Latina*, de tendència catòlica i monàrquica, fundada en 1874 per Valero de Tornos.

En qualsevol cas, la repercussió més important assolida per la disputa sobre la primacia racial entre la llatinitat i el món germànic i anglosaxó té a veure amb la seva demostrada capacitat per posar en qüestió la legitimitat de les oligarquies dirigents dels països llatins, en la mesura en què el seu domini apareixia indefectiblement associat a la persistència de la ineficàcia, la barbàrie i la superstició. L'hegemonia de les races nòrdiques, doncs, sacsejava els fonaments tradicionals esgrimits per les oligarquies locals a l'hora de justificar la seva dominació. Els opositors més espavilats del bàndol democràtic no tardaren a adonar-se'n, i extragueren una conclusió aclaparadora: *no* es trobaven en condicions de manar aquells que no eren capaços de legitimar l'exercici del poder

21. Per a les repercussions ideològiques ocasionades en l'opinió pública espanyola per la pèrdua de les darreres colònies ultramarines, cf. Julià (1998).

22. Un esbós de la trajectòria d'aquestes relacions es pot trobar a Aramon i Serra (1985), Bladé Desumvila (1961) i Litvak (1980:15-28). Cf. així mateix el panorama exhaustiu presentat per Rafanell (2007). La ideologia mistraliana ha estat objecte d'una penetrant anàlisi per part de Lafont (1954). Pel que fa a la participació dels escriptors valencians de la Renaixença en aquesta empresa, cf. Martí i Adell (1995) i Sanchis Guarner (1979).

en termes racionals.²³ Aquesta crisi de legitimitat política esdevenia especialment aguda en aquells contextos, com ara l'espanyol, on coexistia amb un profund desequilibri territorial entre una economia de tipus agrari, àmpliament majoritària, i unes zones industrialitzades com Catalunya i el País Basc. La contradicció s'agreujava encara més tenint en compte el conflicte inevitable entre l'immobilisme de les oligarquies agràries de l'Espanya central, monopolitzadores del poder, i les demandes insatisfetes procedents de les elits cada cop més dinàmiques sorgides en les regions desenvolupades, que a la llarga acabarien articulant els nacionalismes català i basc.

En el context català, l'apel·lació al racisme sembla ser més aviat conjuntural, fruit d'un clima intel·lectual que la Guerra Civil cancel·larà pràcticament del tot. Per contra, el nacionalisme basc de Sabino Arana (1865-1903) transformarà la xenofòbia i el racisme en un dels seus eixos ideològics fonamentals, mitjançant l'exaltació obsessiva de la disparitat racial entre bascos i *maketos* (Arana, 1985), transsumpte evident de la distinció entre aris i semites popularitzada per la gramàtica comparada i l'antropologia de l'època, la qual es troba subjacent també a la disputa entre germànicoanglosaxons i llatins (Olender, 1989). Això no significa, però, que en alguna ocasió aquest racisme ambiental no s'hi expressés en els termes més descarnats de l'antropologia de l'època, com la craniometria.²⁴ L'episodi més cèlebre al respecte és la conferència sobre «La raça catalana» pronunciada a l'Ateneu Barcelonès el 14 de març de 1899 pel conegut metge i polític conservador Bartomeu Robert (1842-1902), catedràtic de Patologia Interna de la Universitat de Barcelona, administrador de l'Hospital de la Santa Creu, president de la Lliga Regionalista (1901) i primer batlle conservador de la ciutat de Barcelona, càrrec des del qual depurà el cens electoral contra les pràctiques del caciquisme. La conferència abordava la qüestió des d'una perspectiva eminentment sociocultural, tot i que no renunciava a presentar algunes teories sobre la capacitat cranial i l'índex cefàlic dels catalans en comparació amb els dels habitants de les altres regions espanyoles. En realitat, Robert «s'hi limitava a constatar una sèrie de factors i exposar algunes teories, discutibles si es vol, però de cap de les maneres no ho va fer de manera tendenciosa ni partidista, amb la intenció de destacar els catalans i atacar altres regions espanyoles. En cap cas no va voler oposar Catalunya a Castella per una qüestió de mida i forma cranials, com apunten algunes interpretacions provinents de Madrid» (Izquierdo Ballester, 2003: 159). La personalitat política del conferenciant va afavorir la tergiversació de les seves paraules, no sols per part dels sectors governamentals, sinó també entre certs sectors afectes al republicanisme. A tall de mostra d'aquesta mena de reaccions, presentem a continuació la caricatura que el militar Ricardo Burguete y Lana (1871-1937) en presenta a la seva novel·la regeneracionista *Así hablaba Zorrapastro* (1903), publicada amb el pseudònim de «Comandante ***»:

23. No és pas per casualitat, òbviament, que la *Belle Époque* constitueix el moment àlgid de la proliferació d'aquell multidiscurs que Aracil ha anomenat el *racionalisme oligàrquic*, la noció bàsica del qual és que «la raó és el privilegi i monopoli d'una oligarquia —i no pas un patrimoni comú a la humanitat. En tot cas, l'oligarquia invoca la raó i se l'arroga per autojustificar-se i exaltar-se contra la gent» (Aracil, 1983: 49).

24. Per a una introducció a la història d'aquesta mena de teories, cf. Gould (1981) i Kluckhohn (1949: 90-158). Sobre l'estat dels estudis antropològics a l'Espanya de l'època, cf. Lisón Tolosana (1977: 105-179) i Puig-Samper (1999).

Zorrapastro llegó a la populosa ciudad que servía a su patria como rival de la corte. Los ánimos estaban enconadísimos contra los cortesanos. Un afamadísimo doctor había descubierto á los sabios ateneístas de la población que su pueblo no pertenecía á la misma raza que el de la metrópoli. La de ésta era oriunda de semitas y la raza á que pertenecían los conciudadanos de los ateneístas era de origen ario. Así, pues, era preciso separarse. Toda la historia de muchos siglos había sido una equivocación lamentable. Sobre la historia estaba el examen comparativo de unos cráneos apollados, que el ínclito doctor mostrava a la concurrencia. Del examen de los cráneos surgió la exaltación separatista. Era preciso separarse de la metrópoli, y para que las diferencias cranianas fueran visibles, los más exaltados dejáronse crecer barbas hirsutas y lacias melenas. Ya podía apoyarse el separatismo en una razón científica; era preciso dotarle de un arte suyo y se prohicieron todas las exageraciones del modernismo, supliendo la originalidad con la extravagancia. Con razón científica y con un ideal artístico sólo faltaba que el separatismo exaltase a las masas, y en esta labor estaban los buenos burgueses cuando llegó a la ciudad Zorrapastro (Burguete y Lana, 1903: 158-159).

Anècdotes a banda, el fet és que aquesta mena de plantejaments no van ser majoritaris entre nosaltres. Així ho certifica l'escassa implantació espanyola de les doctrines eugenésiques de Sir Francis Galton (1822-1911) (Alvarez Peláez, 1999), cosí de Darwin que, influenciat per les idees d'aquest, propugnava la substitució de la selecció natural per una «selecció artificial», susceptible d'afavorir tan sols la reproducció dels individus més aptes, per fer efectiva l'autodirecció de l'evolució humana. Tot això no ens pot portar a ignorar, però, l'existència d'un nucli obertament racista en l'entorn independentista, representat per figures de l'ala radical d'Esquerra Republicana de Catalunya, com ara l'historiador, etnòleg i polític Josep Maria Batista i Roca (1895-1978), que en 1926 va publicar l'article «Raça, Poble i Nació» a la *Revista de Catalunya*, o el zoòleg Pere Màrtir Rossell i Vilar (1882-1933), autor d'obres com *Las razas animales en relación con la etnología de Cataluña* (1930) i *La raza* (1930), en la qual tracta de bastir un «racisme d'esquerres», crític amb Gobineau i l'organicisme i oposat a l'imperialisme financer. En síntesi, el seu pensament constitueix una temptativa de construir una teoria racista del fet nacional basada, més que no en els elements lingüístics o territorials, en «el conjunt d'homes d'igual mentalitat i de gestos comuns», que depèn al capdavant de «l'estructura del cervell, l'especial manera com està aranjada la massa cerebral» (*apud* Artal i Vidal, 1979b: 419). Molt simptomàticament, aquest grup va auspiciar la publicació en 1934 d'un manifest *Per la preservació de la raça catalana* —al qual donar en suport, entre d'altres, figures tan notòries com Pompeu Fabra—, on alertaven dels perills de la immigració i proposaven l'establiment d'una política catalana de població a través de la Societat Catalana d'Eugènica. En aquest context es produirà una certa voga del *poblacionisme* de signe catalanista, preocupat pel problema de la dramàtica minva de la natalitat, amb el consegüent perill d'absorció per part d'altres comunitats veïnes més poblades i demogràficament més dinàmiques, que hi aportaven grans contingents immigratoris (Pérez Casado, 1979). Tot plegat, provocarà una resposta fatalista, a càrrec fonamentalment de metges com J. Viure i Carreras (*El problema de la natalidad*, Barcelona, 1901) o H. Puig i Sais (*El problema de la natalitat a Catalunya: un gravíssim perill per a la nostra pàtria*, Barcelona, 1915), però també

de professionals procedents d'altres disciplines, com l'economista i estadístic Josep Antoni Vandellós (1899-1950), autor d'obres com *Catalunya, poble decadent* (1935) o *La immigració a Catalunya* (1935) (Pascual i Escutia, 1979).

Ni que sigui a tall d'anècdota, acabarem aquest apartat referint-nos a la lingüística, una disciplina en què les consideracions de caràcter racial van persistir també durant algun temps, ni que fos de manera encoberta. Així, per exemple, en el marc de la polèmica sobre la subagrupació de la llengua catalana dins el grup gal·loromànic o iberoromànic, el lingüista català Antoni Griera (1887-1973), al seu article «Afro-romànic o iberoromànic?» (1922), defensava la filiació gal·loromànica del català amb una argumentació nacionalista d'inspiració netament racista, molt semblant a algunes opinions ja ressenyades, segons la qual l'ambient cultural en què es va gestar el català era essencialment el de la Gàl·lia meridional, mentre que el castellà s'inseriria en l'òrbita de la llatinitat africana (Badia i Margarit, 1964: 34).

7. Cloenda

A hores d'ara, la polèmica sobre l'evolució és des de fa molt de temps un assumpte acadèmicament resolt, tot i que de manera cíclica a casa nostra alguns sectors catòlics recalitrants procuren atiar-la sense gaire èxit. De fet, podríem dir que la qüestió estava sentenciada ja a començaments del segle XX, si no fos perquè en el cas espanyol el llarg parèntesi obscurantista del franquisme va permetre la subsistència d'actituds retrògrades, inexplicables en d'altres circumstàncies. De manera paral·lela, els avanços de la sociologia van fomentar el descrèdit del darwinisme social, que va entrar en crisi a partir de la Guerra Civil espanyola, època en què deixa de tenir presència significativa en la cultura catalana, tot i que no hi arribarà a desaparèixer mai del tot, tal com testimonia, posem per cas, el nacionalisme racista i violent de mossèn Josep Armengou (1910-1976).

No ocorre el mateix en relació amb l'àmbit de la cultura espanyola, on el darwinisme social ha continuat gaudint d'extraordinària salut en algunes disciplines, entre les quals destaca la lingüística, on encara obtenen àmplia audiència les estrafolàries teories de l'historiador i filòleg Ramón Menéndez Pidal (1869-1968), basades en l'exaltació de la pretesa originalitat fonètica del castellà, que hauria evolucionat més que les llengües hispàniques veïnes, distanciant-se així en major mesura del llatí i adquirint una potència expansiva superior, gràcies a la qual esdevingué la llengua espanyola per excel·lència (Menéndez Pidal, 1926: 489 i ss.). Tot i la ideologia liberal de l'autor, les idees castellanistes de Menéndez van ser oficialitzades pel franquisme i constitueixen encara en bona part el canemàs del nacionalisme lingüístic espanyol actual (Moreno Cabrera, 2007), tal com s'expressa en les obres d'autors com Gregorio Salvador o Juan Ramón Lodares.²⁵ Tot plegat, no suposa, però, sinó un aspecte marginal d'una cultura secularment llastada pel racisme (Castro, 1954; Temprano, 1990: 109-173; Olmo, 2009), fins al punt que la historiadora i antropòloga Christiane Stallaert (1998, 2006) no ha dubtat a establir parangons entre la ideologia castissista i el nazisme. Sense anar més lluny, Rafael L. Ninyoles (1979: 153-172) va mostrar fa uns anys la coincidència

25. Per a una lúcida crítica de la filologia entesa *al hispánico modo*, cf. Aracil (1983: 275-298).

entre els estereotips sobre els catalans i els jueus en l'imaginari del nacionalisme espanyol modern (Taibo, 2007), atida també sempre que ha convingut per alguns polítics catalans de signe anticatalanista, com ara el diputat lerrouxista Juan Caballé Goyeneche, que a la pàgina 26 de la seva obra *Inferioridad de la raza catalana. Cartas a mi hermano* (1918) presentava un retrat de Cambó com el típic jueu.

Òbviament, l'examen d'aquestes qüestions ultrapassa el modest propòsit del present escrit, però no voldríem acabar sense fer esment de l'episodi més tràgic relacionat amb el darwinisme social a Espanya, esdevingut durant el franquisme. Ens referim al robatori de milers de nens, fills de pares assassinats i de mares «roges», dut a terme per l'Acción Social de la Falange i l'Església, que els lliuraren a famílies afectes al règim. L'ideòleg d'aquesta política era el psiquiatra palentí Antonio Vallejo-Nájera (1889-1960), primer catedràtic numerari de Psiquiatria a la Universitat espanyola i cap dels Servicios Psiquiátricos Militares franquistes. En 1938 va dirigir un estudi sobre els presoners de guerra del bàndol republicà, on tractava de determinar el tipus de malformació —el «gen roig»— que provocava el marxisme. Va dirigir un camp de concentració a Màlaga, on realitzava tota mena d'experiments assessorat per agents de la Gestapo, entre d'altres un treball sobre quaranta milicianes, a les quals considerava afectades de primitivisme i semblants als nens i els animals, en tant que «casos de anormalidad psíquica, exaltadas por sentimientos pasionales (...) que se sumaron al saqueo para satisfacer impunemente rencoras y venganzas personales». Defensava, així mateix, la militarització de totes les esferes socials com un instrument per a la millora de la raça (Quiñonero, 2002; Navarro, 2008). No cal afegir-hi més detalls... Al lector interessat sempre li queda el recurs d'acudir a la bibliografia.²⁶ En qualsevol cas, el panorama esbossat al llarg de les presents pàgines hauria d'ensenyar-nos que la frontera entre la ciència i la ideologia no sempre és tan neta com caldria i que, lluny de per tanyer al passat, els monstres engendrats pel son de la raó deambulen encara a ple dia entre nosaltres.

Bibliografia

[Les referències consignades al text al·ludeixen a l'any d'edició original de les obres i els articles de la bibliografia, però les pàgines que s'hi citen en nota corresponen sempre a les reedicions i traduccions r'essenyades.]

Abellán, José Luis (1988): *Historia crítica del pensamiento español, vol. 5/1: La crisis contemporánea (1875-1936)*, Madrid, Espasa-Calpe.

Almirall, Valentí (1886): *L'Espagne telle qu'elle est*, Montpeller, Nouvelle Librairie Parisienne [*España tal cual es*, Barcelona, 1886. Reeditat com: *España tal como es (La España de la Restauración)*, Madrid, Seminarios y Ediciones, 1972].

Alvarez Peláez, Raquel (1999): «Características y desarrollo de la eugenesia española». A: Glick, Thomas F., Miquel Àngel Puig-Samper i Rosaura Ruiz (eds.)

²⁶. El lector en trobarà més informació a l'article de la Wikipedia <http://es.wikipedia.org/wiki/Antonio_Vallejo-N%C3%A1jera>.

- (1999): *El darwinismo en España e Iberoamérica*, Madrid, UNAM-CSIC-Doce Calles, 215-229.
- Aracil, Lluís V. (1983): *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions Països Catalans.
- (1995): *Decir y hablar en Cataluña (versión provisional)*, València, Seminario de Sociologia de Valencia, 260 p. Multicopiat.
- (1998): *La mort humana*, Barcelona, Empúries.
- Aramon i Serra, Ramon (1985): *Frederic Mistral i la Renaixença Catalana*, Barcelona, Rafael Dalmau.
- Arana, Sabino (1995): *La patria de los vascos: Antología de escritos políticos*, Sant Sebastià, Haranburu.
- Artal i Vidal, Francesc (1979a): «Estasen i Cortada, Pere». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 183-185.
- (1979b): «Rossell i Vilar, Pere Màrtir». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 419-420..
- Badia i Margarit, Antoni M. (1964): *Llengua i cultura als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 1982°.
- Bernat, Pascual (2009): *Darwin i la cultura catalana*. En línia: <<http://www.xtec.net/~pbernat/Darwin/9cultcat.html>>.
- Bladé Desumvila, Artur (1961): *Felibres i catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau.
- Blasco Ibáñez, Vicente (1978): *Contra la restauración: Periodismo político 1895-1904* (compilació de P. Smith), Bilbao, Nuestra Cultura.
- Bujanda, Jesús Martínez de [et al.] (2002): *Index Librorum Prohibitorum 1600-1966*, Ginebra, Droz. En línia: <http://books.google.es/books?id=Tie0hkcrpg4C&pg=PA24&lpg=PA24&dq=index+librorum+prohibitorum&source=bl&ots=Hr36U8P707&sig=cw cEhbWObUoVa4Bokjx5R892rkw &hl=es&ei=5dbpSfHx CoW7jAePg-2eCg&sa=X&oi=book_res ult&ct= result&resnum=8>.
- Burguete y Lana, Ricardo [amb el pseudònim «El comandante ***»] (1903): *Así hablaba Zorrapastro*, València, F. Semper e,
- Bury, John (1920): *The Idea of Progress: An Inquiry into its Origins and Growth*, Londres, MacMilland [La idea de progreso, Madrid, Alianza, 1971].
- Cacho Viu, Vicente (ed.) (1984): *Els modernistes i el nacionalisme cultural*, Barcelona, La Magrana - Diputació de Barcelona.
- Camarasa, Josep Maria i Jesús Ignasi Català (2007): *Els nostres naturalistes* (2 vols.), Monografies Mètode, 2, València, Universitat de València.
- Camós Cabeceran, Agustí (1994): «La concepció evolucionista de la natura en el programa de difusió de la cultura científica d'Antoni Bergnes de las Casas (1801-1879)». En línia: <<http://hdl.handle.net/2072/4959>>.
- Campos Marín, Ricardo i Rafael Huertas (1999): «La teoría de la degeneración en España». A: Glick, Thomas F., Miquel Àngel Puig-Samper i Rosaura Ruiz (eds.), *El darwinismo en España e Iberoamérica*, Madrid, UNAM-CSIC-Doce Calles, 231-248.
- Cánovas del Castillo (1882): *Discursos sobre la nación* [en línia] <<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/67927392103470562565679/p0000001.htm#1>>
- Caro Baroja, Julio (1970): *El mito del carácter nacional. Meditaciones a contrapelo*, Madrid, Seminarios y Ediciones.

- Castro, Américo (1954): *La realidad histórica de España, Mèxic, Porrúa, 1971*⁴.
- Català, Jesús Ignasi (2000): «Camins de controvèrsia: La recepció de l'evolucionisme a València», *Mètode* [València], 28, 47-52.
- Clemente, Joaquim (2005): «Anís del Mono o cómo la publicidad se vuelve arte» [en línia] <http://www.cincodias.com/articulo/Sentidos/Anis-Mono-publicidad-vuelve-arte/2001017cdscdics_4/cds5se/>.
- Colomer, Oriol (1991): *El pensament de Torras i Bages*, Barcelona, Clar et.
- CSIC (2009): «Evolución y “diseño inteligente”» [en línia] <www.darwin2009.csic.es>.
- Delacampagne, Christian (1983): *L'invention du racisme*, París, Arthème Fayard [*Racismo y Occidente*, Barcelona, Argos Vergara, 1983].
- Elcacho, Joaquim (2009): «De Manlleu a la plaça Letamendi», *Avui* [Barcelona], 20/IV [en línia] <<http://paper.avui.cat/article/societat/153807/evolucionistes/perseguits/catalunya.html>>.
- Eldredge, Niles (2005): *Darwin discovering the tree of life*, Nova York, W.W. Norton, [*Darwin: El descubrimiento del árbol de la vida*, Madrid, Katz, 2008].
- Ferré Trill, Xavier (2007): *Pensament positivista a Catalunya*, Valls, Cossetània.
- Figueres, Josep M. (1984): «Pròleg». A: Almirall, Valenti, *Articles polítics: «Diari Català» 1879-1881*, Barcelona, La Magrana, V-XXXVII.
- (1997): «El Viatje de Darwin a la premsa catalana: L'edició del “Diari Català”». A: DD.AA., *Miscel·lània Germà Colon*, VII, Barcelona, Abadia de Montserrat, 113-124.
- Folch, Ramon (dir.) (1984): *Història Natural dels Països Catalans, vol. 1: Geologia I*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Foucault, Michel (1992): *Genealogia del racismo: De la guerra de las razas al racismo de Estado*, Madrid, La Piqueta.
- Fraga, Xosé (2002): «La recepció del darwinisme por los naturalistas españoles del siglo XIX, un análisis general». A: Puig-Samper, Miguel Ángel, Rosaura Ruiz, i Andrés Galera (eds.), *Evolucionismo y Cultura: Darwinismo en Europa e Iberoamérica*, Madrid, Doce Calles, 249-265.
- Fresquet, José Luis (2008): «El homenaje a Darwin de los estudiantes de medicina de Valencia en 1909». En línia: <<http://hicido.uv.es/Darwin>>.
- Gabriel i Sirvent, Pere (1979a): «Anarquisme». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 36-40.
- (1999b): «Lorenzo Asperilla, Anselmo». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 284-285.
- García Bartual, Mario (2008): «La teoría incómoda», *Historia y vida* [Barcelona], 490, 48-55.
- Girón Sierra (1999): «La economía moral de la naturaleza: Darwinismo y lucha por la existencia en el anarquismo español (1882-1914)». A: Glick, Thomas F., Miquel Àngel Puig-Samper i Rosaura Ruiz (eds.), *El darwinismo en España e Iberoamérica*, Madrid, UNAM-CSIC-Doce Calles, 249-263.
- Glick, Thomas F. (1979): «Darwinisme». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 139-140.

- (1982): *Darwin en España*, Barcelona, Península. En línea: <<http://darwin-online.org.uk/content/frameset?viewtype=text&itemID=A338&pageseq=1>>.
- Gomis, Alberto (1991): *Historia de la ciencia y de la técnica*, vol. 43: *La biología en el siglo XIX*, Madrid, Akal.
- i Jaume Josa (2007): *Bibliografía crítica de las obras de Darwin en España (1857-2005)*, Madrid, CSIC.
- (2009): *Bibliografía crítica ilustrada de las obras de Darwin en España (1857-2008)*, Madrid, CSIC.
- Gould, Stephen J. (1981): *The Mismeasure of Man*, Nova York/Londres, W. W. Norton [*La falsa medida del hombre*, Barcelona, Orbis, 1987].
- (1998): *Leonardo's mountain of clams and the diet of worms*, Nova York, Crown [*La montaña de almejas de Leonardo*, Barcelona, Crítica, 1999].
- Hina, Horst (1986): *Castilla y Cataluña en el debate cultural (1714-1939): Historia de las relaciones ideológicas catalano-castellanas*, Barcelona, Península.
- Izquierdo Ballester, Santiago (2003): «Bartomeu Robert i Yarzábal (1842-1902). Medicina i compromís cívic». En línea: <<http://tdx.cesca.es/TDX-1120103-104926/>>.
- Juaristi, Jon (2000): *El bosque originario: Genealogías míticas de los pueblos de Europa*, Madrid, Taurus.
- Juliá, Santos (ed.) (1998): *Memoria del 98: De la guerra de Cuba a la Semana Trágica*, Madrid, El País.
- Jutglar, Antoni (1972): «A modo de presentación». A: Almirall, Valentí, *España tal como es (La España de la Restauración)*, Madrid, Seminarios y Ediciones, 7-31.
- Kluckhohn, Clyde (1949): *Mirror for Man*, Nova York, McGraw-Hill [*Antropología*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1949, 1957²].
- Kropotkin, Piotr A. (1902): *Mutual Aid*, Londres, Heinemann [*El apoyo mutuo*, Madrid, Madre Tierra, 1970, 1989³].
- Lafont, Robert (1954): *Mistral ou l'illusion*, París, Plon.
- Leakey, Richard E. (1994): «Introducción». A: Charles Darwin, *El origen de las especies*, Barcelona, Serbal, 9-53.
- Lisón Tolosana, Carmelo (1977): *Antropología social en España*, Madrid, Akal, 2a. edició.
- Litvak, Lily (1980): *Latinos y anglosajones: Orígenes de una polémica*, Barcelona, Puvill.
- (1981): *Musa libertaria: Arte, literatura y vida cultural del anarquismo español (1880-1913)*, Barcelona, Antoni Bosch.
- (1985): *El jardín de Aláh: Temas del exotismo musulmán en España (1880-1913)*, Granada, Don Quijote.
- (1986): *El sendero del tigre: Exotismo en la literatura española de finales del siglo XIX (1880-1913)*, Madrid, Taurus.
- (1988): *La mirada roja: Estética y arte del anarquismo español (1880-1913)*, Barcelona, Serbal.
- (1990): *España 1900: Modernismo, anarquismo y fin de siglo*, Barcelona, Anthròpos.
- López Guix, Juan Gabriel (2009): «Darwin y traducción», 1611 - *Revista d'Història de la Traducció* [Barcelona], [en línea], <<http://www.traduccionliteraria.org/1611/art/2009.htm>>.
- López-Ocón, Leoncio (2003): *Breve historia de la ciencia española*, Madrid, Alianza.

- López Piñero, José María (2008): *Charles Darwin*, València, Universitat de València.
- Marfany, Joan-Lluís (1995): *La cultura del catalanisme: El nacionalisme català en els seus inicis*, Barcelona, Empúries.
- Martí i Adell, Cristòfor (1995): «Les relacions de Mistral i Llor ente». *Saó* [València], 185, 37-40.
- Massagué, Rosa (2009): «El mono vestido» [en línia] <http://www.elperiodico.com/default.asp?idpublicacio_PK=46&idioma=CAS&idnoticia_PK=587215&idseccio_PK=1021>.
- Mayr, Ernst (1997): *This is Biology: The Science of the Living World*, Harvard University Press [*Así es la biología*, Madrid, Debate, 1998].
- Menéndez Pidal, Ramón (1926): *Orígenes del español: Estado lingüístico de la península ibérica hasta el siglo XI*, Madrid, Espasa-Calpe, 1976⁸.
- Milner, Richard (1990): *The encyclopedia of evolution: Humanity's search for its origins*, Nova York, Henry Holt [*Diccionario de la evolución*, Barcelona, Bibliograf, 1995].
- Moreno Cabrera, Juan Carlos (2007): «El nacionalismo lingüístico español». A: Carlos Taibo (dir.): *Nacionalismo español: Esencias, memoria e instituciones*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 351-376.
- Navarro, Vicenç (2008): «Los niños perdidos del franquismo», *El País* [Madrid], 24/XII, 27.
- Ninyoles, Rafael L. (1979): *Madre España*, València, Prometeo.
- Nisbet, Robert (1980): *History of the idea of progress*, Nova York, Basic Books [*Historia de la idea de progreso*, Barcelona, Gedisa, 1996].
- Novicow, Jacques A. (1910): *La critique du darwinisme social*, París, Alcan [*Crítica del darwinismo social*, Madrid, Daniel Jorro, 1914].
- Núñez, Diego (1975): *La mentalidad positiva en España: desarrollo y crisis*, Madrid, Túcar.
- (1977) (ed.): *El darwinismo en España*, Madrid, Castalia.
- Olender, Maurice (1989): *Les langues du Paradis. Aryens et Sémites: un couple providentiel*, París, Seuil [*Las lenguas del Paraíso. Arios y semitas: una pareja providencial*, Barcelona, Seix Barral, 2001].
- Olmo, Jose María del (2009): *Historia del racismo en España*, Còrdova, Almuzara.
- Pascual i Escutia, Jordi (1979): «Vandellós i Solà, Josep Antoni». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 492-493.
- Pelayo, Francisco (1999): «La repercusión del evolucionismo en la Sociedad Española de Historia natural». A: Glick, Thomas F., Miquel Àngel Puig-Samper i Rosaura Ruiz (eds.), *El darwinismo en España e Iberoamérica*, Madrid, UNAM-CSIC-Doce Calles, 115-131.
- (2007): «La creació qüestionada», *Mètode* [València], 54, 46-53.
- (2009): «Contexto de la polémica darwinista en España durante el siglo XIX». En línia: <http://www.darwin2009.csic.es/darwin_espana.jsp>.
- Peretó, Juli (2007): «L'enganyifa del disseny intel·ligent», *Mètode* [València], 54, 54-61.
- Pérez Casado, Ricard (1979): «Poblacionisme». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 380-381.

- Peset, Mariano i Salvador Albiñana (1996): *Historia de la ciencia y de la técnica*, vol. 36: *La ciencia en las Universidades españolas*, Madrid, Akal.
- Piñol i Torrens, Ramon (1979): «Gener i Babot, Pompeu». A: Artal, F. [et. al.] (eds.), *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62, 215-216.
- Puig-Samper, Miguel Ángel (1992): *Historia de la ciencia y de la técnica*, vol. 49: *Darwinismo y antropología en el siglo XIX*, Madrid, Akal.
- (1999): «El darwinismo en la antropología española». A: Glick, Thomas F., Miquel Àngel Puig-Samper i Rosaura Ruiz (eds.), *El darwinismo en España e Iberoamérica*, Madrid, UNAM-CSIC-Doce Calles, 153-167.
- Quiñonero, Llum (2002): «Un marxista es un débil mental». *El Mundo* [Madrid], 20/I. En línia: <<http://www.elmundo.es/aronica/2002/11/1011609459.html>>.
- Rafanell, August (2007): *La il·lusió occitana: La llengua dels catalans entre Espanya i França*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Riera, Santiago (2009): «La difusió del darwinisme a Catalunya», *Medi Ambient* [Barcelona], 43, desembre. En línia: <http://mediambient.gencat.net/cat/el_departament/revista/43/inici.jsp>.
- Ruse, Michael (2008): *Charles Darwin*, Oxford, Blackwell [Charles Darwin, Madrid, Katz, 2008].
- Sanchis Guarnier, Manuel (1979): «Els felibres i València». *Arguments* [València], 4, 151-167.
- Sandín, Máximo (2000): «Sobre una redundancia: El darwinismo social». *Asclepio* [Madrid], LII-2, 27-50. En línia: <<http://asclepio.revistas.csic.es/index.php/asclepio/article/view/206/202>>.
- Stallaert, Christiane (1998): *Etnogénesis y etnicidad en España: una aproximación histórico-antropológica al castiàsmo*, Barcelona, Anthropos.
- (2006): *Ni una gota de sangre impura*, Barcelona, Galaxia Gutenberg.
- Strickberger, Monroe (1990): *Evolution*, Boston, Jones and Bartlett [Evolución, Barcelona, Omega, 1993].
- Taibo, Carlos (2007) (dir.): *Nacionalismo español: Esencias, memoria e instituciones*, Madrid, Los Libros de la Catarata.
- Temprano, Emilio (1990): *La cavema racial europea*, Madrid, Cátedra.
- Trias Vejarano, Juan (1975): *Almirall y los orígenes del catalanismo*, Madrid, Siglo XXI.
- Vidal, José Manuel (2009): «Un ateo blasfemo». En línia: <<http://www.elmundo.es/especiales/2009/02/ciencia/darwin/seccion4/seccion44.html>>.
- Weber, Max (1922): *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehender Soziologie*, Tübingen, I.C.B. Mohr (Paul Siebeck) [Economía y sociedad: Esbozo de sociología comprensiva, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1944].